БЕМБӘН ҺУЧА

НӘӘРҮЛҖ КЕЛЛҺНӘ БОЛН БИЧЛҺНӘ ХУРАҢҺУ

ЭКЛЦ ШКОЛЫН БАГШНРТ

2-ч һарц.

Хальмг АССР-н эрдм сурһулин министерств батлв

Хальмг дегтр һарһач
Элст—1969

БЕМБӘН ҺУЧА

НӘӘРҮЛҖ КЕЛЛҺНӘ БОЛН БИЧЛҺНӘ ХУРАҢҺУ

ЭКЛЦ ШКОЛЫН БАГШНРТ

Хальмг АССР-н эрдм сурһулин министерств батлв

Хальмг дегтр һарһач
Элст—1969

НҮР ҮГ

Эклц школын сурһульчнрин амн үгинь болн бичлһинь өөдлүллһәр багшин кех көдлмшт дөң болх седвәр —эн хураңһун һол күслнь мөн.

Эн хураңһуд орҗах статьясиг, келврмүдиг, шүлгүдиг, туульсиг болн үлгүрмүдиг классмудар хувалһн дүңнәд кегдҗәх мөн. Багш эврән кирцәд, тер дотр II—III классмудт, сурһульчнрин медрлд ирлцңһү болдгар эдниг хорнднь гүүцүлҗ олзлх зөвтә.

Зәрм ик (күчр) статьясиг, келврмүдиг болн туульсиг зуг нәәрүлҗ келлһнд олзлхас биш, бичүлхмн биш. Чееҗәр даслһнд оньган тасрхан уга өгч бәәхмн. Учр-утхарн болн даран-даршлһарн сән, амр шүлгүдиг, үлгүрмүдиг, тәәлвртә туульсиг, ут туульсиг чееҗәр дасххмн. Ю чееҗәр дасхнь хураңһуд заагдсн бәәнә, болв багш эврән бийнь терүг йилһҗ тогтахла сән болх билә.

Сочинень бичдг дасххларн эн хураңһун чилгчд өггд җәх төрмүдәр (темәр) болн хальмг келнә программд бәәх төрмүдәр һардвр кехмн.

Хальмг келнә кесг багшнрин сүв-селвгәр болн неквр әр эн шин хураңһуд мана бичәчнрин болн хальмг олнәмтнә амн үгин үүдәврмүдәс кесг материалмуд шинәс орулгдв, тер тоод ут тууль немгдв. Дәкәд мана республикин эдл-ахун болн йиртмҗин бәәдл үзүлгч, күч-көлс болн бичкдүдин наад үзүлгч статьяс немгдв.

Эн хураңһуд дуту-дунд чигн бәәдг болх, хураңһуг яһҗ күцәҗ, ясрулҗ болхин тускар багшнр эврәнь сүв-селвгән өгх гиҗ ицҗәнәв.

Автор

НӘӘРҮЛЖ КЕЛЛҺН БОЛН БИЧЛҺН

(Методическ заавр)

Нәәрүлж келлһн болн бичлһн—бичкдүдин кел өргжүллһнд, теднә ухань хурцар өсклһнд, сурһлһна һол болгч көдлмшин негнь мөн.

Умшснаннь, соңсснаннь болн үзсн-шинжлснәннь тускар, терүнәннь учр-утхинь чикәр нәәрүлж келлһн болн бичлһн хальмг келнә чикәр бичлһиг медлһнд бичкдүдт ик дөң болдг зөвтә. Тер учрар багш сурһульчнрин үгин көрңгиг икдүлхин болн чикәр бичлһинь ясрулхин төлә эн көдлмшиг өдр болһн кенә.

Эн хуранһу эклц школын багшт сурһульчнртан нәәрүллһ дасхлһнднь дөң болх седклтәһәр кегдв, юңгад гихлә багшт кергтә цагтнь болмин дүңгә ахр түүк, статья, келвр болн шүлг олдад, учрад одхш.

Эн хураңһуд I—II болн III школмудын сурһульчнрт нәәрүлж келлһ болн бичлһ дасхлһнд кергтә ахр, амр келврмүд, статьяс, шүлгүд, үлгүрмүд, тәәлвртә туульс болн ут туульс орулгдв. Эднәс зәрминь сурһульчнрт чеежәр дасхх кергтә. Хальмг кел даслһиг өргжүллһнд чеежәр даслһн бас чинртә көдлмш. Эн көдлмшт багш оньган тасрхан уга өгчәх зөвтә.

Хураңһуд орсн келврмүд, статьяс, туульс класс болһнд салу-салу бичгдв. Болв багш эн зураг сурһульчнрин медрләс иштәһәр, эврәннь хәләцәр немәд эс гиж хасад, хүврәһәд олзлж чадхмн. Зәрмдән багш зург-зура чигн сурһульчнрар келгүлх зөвтә. Умшснаннь (тер дотр тууляр) учр-утхин тускар ямаран зургуд зурж болхинь күүндәд, сурһульчнрар зургуд зурулх. Тер зургударн хәрү күүндвр кех. Зуг тер зургуд умшсн туск келвриннь, туулиннь учр-утх дахсн дигтә-дарата болх зөвтә.

II—III классин сурһульчнр багшин һардврар бийснь зура кеж чаддг болх, тер зураһан дахулж дигтә-дарата-

һар келҗ болн бичҗ чаддг болх зөвтә. Сурһульчнрт чикәр келдг болн бичдг дасхлһнд тиим неквр ик туста, кергтә болна.

Нәәрүлҗ келлһиг цуг классмудт сурһулин җилин түрүн өдрәснь авн гилтә эклҗ кеҗ болх. Болв нәәрүлҗ бичлһиг II—III классмудт сар давулчкад келгхмн. Негдгч класст болхла, сурһулин җилин өрәләс авн эклҗ нәәрүлҗ бичдгиг дасххмн.

Болв альк болв чигн класст нәәрүллһ келгүлхләрн, тер дотр бичүлхләрн, сурһульчнрин дасҗах чикәр бичлһнә зокал дахулҗ, терүнлә бәрлдүлҗ бас келгүдлхмн, терүнә төлә урдаснь белдврин көдлмш кехмн. Тиим белдврин көдлмшин тускар болн нәәрүллһ бичлһнә тускар цааранднь дора цөн үлгүрмүд өггдҗәнә.

Негдгч класст үзглл дасхҗах цагт амн үг ясруллһар көдлмш кегднә. Үзгләс үгмүд умшад, теднә учр-утхинь йилһҗ медәд, шин үгмүд дасад, зургуд хәләһәд, зәңгс бүрдәһәд, багшин сурврмудт хәрү өгәд, олар зәңгс бүрдәһәд, теднән келәд, бичәд сурһульчнр багшин дөңгәр нәәрүлдг дасна.

Җилин хойрдгч өрәлин туршарт бичкдүд умшдг, бичдг болад дамшад ирхлә, тедниг бүкл зәңгсәр келдг дасхад, бичсн цагт цег тәвүләд, цегин дару ик үзгәр бичүләд дасхгдна. Эн цагт сурһульчнрар нәәрүллһ 3—4 зәңгәр бичүлҗ болх. Үлгүрнь, үвлин бәәдлиг яһҗ шинҗлснә тускар күүкдлә иим күүндвр кехмн:
Усн яһна? Бичкн күүкд ю кенә?

— Күүкд, үвлин тускар кен келнә? Үвлд деерәс юн орна? Усн яһна? Бичкн күүкд ю кенә?

—Нә, эн күүндсән ахрар, цөн зәңгсәр иигҗ бичхмн — гиҗ багш келәд, урок эклхин өмн доскд биччксн зәңгсән умшҗ өгәд, сурһульчнрар бас умшулна:

— Үвл, ирнә. Цасн орна. Киитн болна. Усн көрнә. Бичкдүд цасар наадна. Цанар дошна.

Дарунь зәңгин үгмүдиг (эс медгдсинь) цәәлһҗ өгхмн, ниилврмүдәрнь салһад умшулхмн (ү-вл, ир-нә, ца-сн, ор-на). Киитн, наадн—гисн үгмүдт бәәсн удан эгшгүдиг дораһурнь татад, яһҗ келгддгинь болн бичгддгинь давтулхмн. Терүнә хөөн тер зәңгсән биллчкәд, доскд иигҗ бичхмн: Үвлд юн орна? Усн яһна? Бичкдүд ю кенә? Юуһар дошна?

Эн сурврмудыг умшулад, хәрүһинь сурһульчнрар келүлхмн. Терүнә дару сурһульчнр тетрадьмудтан «Үвл»

гиж толһалад бийснь бичх зөвтә. Багш йовад хәләһәд, кен күчрдснднь дөң болхмн.

Эс гиж сурһульчнрин медлг герин аһрусна тускар (поха, мис) нәәрүллһ бичүлхмн. Үлгүрнь, миисин тускар күүндвр кех: Кенәд мис бәәнә? Ямаран? Ю кенә?

Цааранднь деер келгдсн мет доскд бичәд умшулад, үгмүдинь ниилврмүдәрнь хувалһад, «бәәнә», «сөөд», «хулһн», «унтна» гисн үгмүдин чикәр бичлһинь медүлчкәд, иим зәңгс бичүлхмн:

Манад мис бәәнә. Мана мис бор. Өдрт тер унтна. Сөөд хулһн бәрнә.

Эн метәр зург үзүләд, бас нәәрүллһ бичҗ болхмн. Зуг сән, ке зург үзүләд кехмн. Нәәрүллһ бичүлҗ болһндан сурһульчнрар умшулад, эндүсинь чиклүлхмн. Зәңгсиг диг-даран угаһар (деформированный) доскд биччкәд, сурһульчнрар чиклүләд бичүлҗ бас болхмн. Үлгүрнь (диг-даран угаһар):

Модн дотр чон үзҗ. Тедн һарад зулҗ. Көвүд мод орҗ. Чон цааран зулҗ. Көвүд чонас әәҗ. Дигтә-даратаһар бичхлә иим болх:

Көвүд мод орҗ. Модн дотр чон үзҗ. Көвүд чонас әәҗ. Тедн герүрн зулҗ. Чон цааран зулҗ.

Дегтрәс ахр, амр келвр умшулад, учр-утхинь, эс медгдсн үгмүдинь болн чикәр бичлһинь йилһүлчкәд, бас бичүлҗ болхмн.

Зуг I-ч класст 10—15 үгәс давулхмн биш. Дәкәд болхла, нәәрүлҗ бичлһиг долан хонгт нег, эс гиж хойр кеҗәхмн.

Хойрдгч класст нәәрүлҗ бичлһн бас негдгч классла әдл гилтә кегднә, болв эн класст нәәрүлҗ бичлһиг сурһулин җилин эклцәс авн дасххмн. Дәкәд болхла, бичҗәх зәңгснь олн болх зөвтә, доскд зуг сурвурмудынь бичхмн. Үлгүрнь, намрин тускар сурһульчнр ю шинҗлсинь келүләд, залад иим сурврмуд доскд бичхмн:

Зунд ямаран? Ода ямаран цагв? Намрт юн орна? Юн көдлнә? Модн, өвсн яһна? Өдр-сө ямаран болна?

Эн сурврмудт сурһульчнр нежәд зәңгәр чеежәр хәрү өгх зөвтә. Нәәрүләд келгдхләрн, иим келвр болҗ һарх:

Зунд халун болна. Ода намр ирв. Намрт хур орна. **Киитн салькн көдлнә. Модна хамтхасн унна. Өдр ахрдна, сө утдна.**

Эн зәңгсиг кесг сурһульчнрар давтулад келүлчкәд, удан эгшгтә болн давхр хадврта үгмүдинь (киитн, унна, утдна) доскд бичәд, чикәр бичлһинь цәәлһхмн, ниилврәрнь хувалһад келүлхмн (кии-тн, ун-на, утд-на).

Цуг эн белдврин көдлмшән кеснә хөөн сурһульчнрар бийсәрнь «Намр» гигәд толһалулад бичүлхмн. Бичсинь умшулад шүүхмн, эндүсинь чиклүлхмн.

Бичкн, амр, күүкдт медгдм, келврәр бас нәәрүллһ бичҗ болхмн. Түрүләд багш тер келврән сәәнәр умшҗ өгәд, учр-утхинь сурһульчнрта хамдан цәәлһәд, эс медгдсн үгмүдинь доскд бичәд, чикәр бичлһинь цәәлһүлхмн. Үлгүрнь, иим келвр бүрдәхмн.

КЕРМН

Моди дотр кермн бәәҗ. Кермн модна көңгәл дотр бәәҗ. Моднур бичкдүд ирҗ. Тедн кермниг бәрҗ авч. Терүгәрн гертән авч ирҗ. Тернь һарт иҗлдҗ.

Эн келвртән, деер келгдсн мет, зура зурад (сурврмуд) доскд бичәд, тер келвриннь учр-утхинь сурһульчнрар келүлх. Күчр үгмүдинь доскд бичәд цәәлһүлх. Үлгүрнь: кермн, көңгәлд, иҗлдҗ.

Зургар бас нәәрүллһ бичүлхмн. Нәәрүллһ бичх зурган сурһульчнрт үзүләд күүндвр кехмн. Сурһульчнрин келсиг залад, доскд зура бичхмн. Тер зураһар зургин учр-утхинь сурһульчнрар келүлхмн. Үлгүрнь, элә шовун һууҗмл авч йовсн зургар иим зура кеҗ болх:

Көвүд альд сууҗ, ю кеҗәҗ? Нуһсд альд йовҗ? Элә яһҗ? Көвүд ю кеҗ? Тедн юунд харм төрҗ?

Иим зураһар сурһульчнр, деер келгдсн мет, «Элә» гиҗ толһалад, зургар нәәрүллһ бийснь бичхмн. Бичсинь умшулҗ шүүһәд, эндүһинь чиклүлхмн.

Нәәрүлҗ бичлһиг нань чигн кесг кевәр бүрдәҗ болхмн. Үлгүрнь, күүкдин наадна тускар, үзсн кинон тускар.

Эн хураңһуд зәрм келврмүдтнь зург-зура өггдсн бәәнә. Келврин учр-утхинь дахулҗ зурх зургудын тускар, үлгүрлхд, иим сурврмуд тәвҗ күүндвр кеҗ болхмн:

Эн келврт ямаран зургуд зурҗ болх? Кедү зург зурҗ болх? Түрүләд ю зурхмб? Цааранднь ю зурхмб? Сүүлднь ямаран зург зурхмб?

Иим сурврмудын дөңгәр дигтә-даратаһар зургуд зурҗ, келврин учр-утхинь амрар цәәлһҗ болхмн. Болв ба-

гш өмнәснь тохнян кевәр ухалад, зургудыг белдәд авчкх зөвтә.

Хураңһун дахульд урднь бәәсн зургуд деер цөн зург немгдв. Теднә зәрмднь нәәрүллһнә зура зөрц өггдсн уга. Терүг сурһульчнр бийснь, багшин дөңгәр, зургуд хәләһәд кех зөвтә.

НЕГДГЧ КЛАСС

МАНА КЛАСС

Мана школ хойр давхр. Эргнднь нигт модд, цецгәс урһна. Классин хорас у, сарул. Мана класс хойрдгч давхртнь бәәнә. Мана класс йир сән.

Сурврмуд:

Үгмүд: давхр, нигт, у, сарул, эргнднь, модд.

1. Тана школ ямаран?
2. Эргнднь юн урһна?
3. Тана класс альднь бәәнә?

ҖИЛИН ДӨРВН ЦАГ

Цасн хәәлнә,
Усн гүүнә,
Шовуд ирнә,
Кезә тиим болна?
Нарн халулна,
Тәрән болна,
Оһтру ду һарна,
Кезә тиим болна?

Нарн холдна,
Өвсн шарлна,
Хур орна,
Кезә тиим болна?
Цасн орна,
Шуурһн шуурна,
Киитн чаңһрна,
Кезә тиим болна?

Үгмүд оһтрһу, ду һарна, шуурна, чаңһрна.

Даалһвр: эн шүлгиг чееҗәр дасх. Җилин цагмудыг шинҗлснәннь тускар келх.

УСНД ӨӨМЛҺН

Халун өдр билә. Көвүд һолд өөмхәр одв. Һолын усн сәәхн цегән. Көвәһәрнь урһсн модд усна герлд үзгднә. Көк ноһан деер хувцан тәәльв. Көвүд уснд булхад, шалвачад өөмв. Теднә инәдн, байрта дун холд соңсгдна.

Үгмүд: өөмхәр, көвәһәрнь, цегән, булхад, шалвачад.

Сурврмуд:

1. Көвүд өөмхәр альдаран одж?
2. Һолын усн ямаран бәәж?
3. Бичкдүд уснд яһж өөмж?

САГ КЕРӘ

Керә хот хәәһәд һарв. Нисж ирәд тер хаша деер суув. Һазрт кевтсн махна тасрха үзв. Керә байрлад һәәһв. Нисәд һазр деер буув. Өсрәд-тогляд тер махнур өөрдв. Эргндән харвад хәләчкәд, махиг шүүрв. Генткн терүг ноха шүүрв. Керә әәчкв. Болв саг керә бәргдсн уга.

Үгмүд: тасрха, һәәһв, харвад, шүүрв, цаг.

Сурврмуд:

1. Керә альд ирж сууж?
2. Керә ю үзәд байрлж?
3. Керәг ноха яһад шүүрч?

ТҮРҮН ЦАСН

Цасн орхиг би күләж бәәләв. Цанан белдәд авчклав. Нег өрүн серхлә, һаза мел цаһан. Уульнц, гермүд, модн цәәж одж. Би йир байрлув. Шулуһар хувцан өмсәд һарув. Һаза салькн уга, тагчг. Аһар йир цевр. Цасна үнр һарад бәәнә. Көвкр цасн көл дахад наалдад бәәнә. Петя, Мергн, Леня, Санл гертәсн һарч ирв. Бкдн наадвидн.

Үгмүд: цәәж, байрлув, шулуһар, көвкр, наалдад.

Сурврмуд:

1. Цасн кезә орж?
2. Һаза ямаран болж?
3. Бичкдүд ю кеж?

Цасар яһж наддгин тускар сурһульчнрар келүлх.

ШААЗҺА

Алг-алг шаазһа
Альд-делм сүүлтә.
Өрүн эрт ирнә
Оньдин намаг серүлнә.

Сүүлән сарсалһж эргәд,
—Сер-р-р, сер-р-р гиж
Сөөлнкә дууһар дуулна,
Сергәж намаг босхна.

Даалһвр: шаазһа ямаран шовун? Альд тер бәәнә? Юуһар тежәл кенә?

ХАВР

Эрнҗәнә Константин

Җиңнсн киитн номһрад
Җилвксн шуурһн зогсв,
Живсн нарн ээврләд
Җиргәд хавр өөрдв.

Көрлсн цасн балцрв
Көрсн мөсн девтв,
Көөгтсн будн талрад
Күләвртә хавр ирв.

Һашута үвл өңрәд
Һалун шовуд ирлдв,
Һазрин өрнь девтәд
Һәәхмҗтә хавр болв.

Үгмүд: җиңнсн, җилвксн, җивсн, көрлсн (кор цасн) көөгтсн, талрад, орнь.

Даалһвр: шүлгиг чеежәр дасхх. Хаврин бәәдлин тускар күүндвр кех, ахр келвр бичүлх.

ӨРҮН

Н. Нәмдорж, моңһл бичәч

Өр шарлҗ цәәв.
Өдр сөөг диилв.
Хурлзҗ салькн үләв,
Хамтхасн нөөрәсн серв.
Төрсн өдр йөрәҗ
Торһа байрта җиргв...

Үгмүд: хурлзҗ, нөөрәсн, йөрәҗ, торһа.

Даалһвр: эн шүлгиг чеежәр дасхмн.

ЭЛСТИН МОДН

Элстин эргнд бүтү олн модн урһҗана. Энүг әмтн Элстин модн гиҗ нерәднә. Эн модд 1957 җил эклҗ суулһгдла. Терүнәс урд энд нег чигн модн уга билә.

Хавр, зуни цагт эн модн көкрҗ сәәхрнә. Дотрнь олн зүсн шовуд җиргнә. Энд туулас бас бәәршнә. Халун өдр энд сүүдрләд амрхд йир сән. Бичкдүд ирҗ энд наадна. Зунд тедн эндәс темс түүнә. Җил ирвәс эн модн өсәд, сәәхрәд бәәнә. Пионермуд энүг бас харҗ — хәләнә. Шин мод суулһнлһнд дөң-тусан күргнә.

Үгмүд: суулһгдла, сәәхрнә, сүүдрләд, харҗ-хәләнә.

Нәәрүллһнә зура:

1. Элст эргнд кезә модн суулһгдҗ?
2. Тер модн ода ямаран? Тенд юн бәәнә?

Тана селән шидр модн бәәнә? Терүнә тускар келтн.

ЦУРХ

Цурх үкрдә гидг заһсиг бәрҗ идхәр седнә. Тиигәд усиг бутхачна. Тер хоорнд заһсчнр шүүгүл хаяд татна. Цурх бутхачта уснд шүүгүлиг үзхш, тиигәд заһсчнрт бәргднә.

Үгмүд: цурх, үкрдә, шүүгүл, бутхачна.

Сурврмуд:

1. Цурх ю бәрҗ идхәр бәәҗ?
2. Усиг цурх яһҗ?
3. Тер хоорнд заһсчнр ю кеҗ?
4. Цурх шүүгүлиг яһад эс үзҗ? Кенд бәргдҗ?

ХУЛҺНС БОЛН АРАТ

Боодгин көвәд хулһнс бәәҗ. Хавр ирнә.

Цасн хәәләд, усн гүүнә. Боодгт усн немгднә.

Хулһнсин гермүдиг усн авна. Хулһнс өөдм һазрур һарна. Тендьн арат бәәҗ. Арат хулһнсиг идәд тарһлна.

Сурврмуд:

МИИСИН КИЧГ

Ээҗ стол деер долда ээрсн утц оркв. Стол деер миисин күүкн бәәлә. Тер утцинь миисин кичг көләрн пол

деер унhав. Терүгәрн көлврүләд наадв. Утцн оралдж одв. Ээж ирәд миисин кичгиг көөhәд hарhв.

Үгмүд: утцн, миисин, көөhәд, долда.

Сурврмуд:

1. Ээж стол деер ю үлдәж?
2. Миисин кичг утциг яhж?
3. Ээж ирәд миисин кичгиг яhж?

hАЛУД

Бичкдүд шовудын гер тал одж. Тедн hалуна hуужмлмуд хәләхәр йовж. Коля hалуна нег hуужмл бәрәд авч. hалуд далваhан деләд көвүдүр дәврж. Көвүд әәчкәд, hарад зулж. hалуд ардаснь көөhәд көләснь зууж. Тиигж hалуд альвлсн көвүдиг засглж.

Үгмүд: hуужмлмуд, дәврж, засглж.

Сурврмуд:

1. Көвүд альдаран одж?
2. Тедн энд ю кеж?
3. hалуд көвүдиг яhж?

ЧИНДhД

Мана школд чиндhд бәәнә. Зуна цагт тедн ноhан деер наадна. Хаждунь бичкн гермүд бәәнә. Сө болхла тедн гертән орна. Өдрт бидн селгәдәр тедниг асрж хәләдгвидн. Ноhан деерәhәр тедн гүүлдәд наадна. Үвлд чиндhд дулан герт үвлзнә. Бидн селгәдәр тедниг асрнавидн.

Үгмүд: чиндhд, селгәдәр, үвлзнә.

Сурврмуд:

1. Чиндhд хама бәәж?
2. Зунд тедн хама наадна?
3. Үвлд тедн хама бәәнә?

КОЛХОЗД ӨГСН БЕЛГ.

Ленинә нертә колхозд тәрә сәәнәр урhаснднь автомобиләр белг өгч. Автомобилиг авч аашхиг хотна бичкдүд

соңсж. Тедн селәнә захд һарад тосж. Автомашиг үзчкәд, эдн байрлад хәәкрлдв. Колхозин шофер бичкдүдиг суулһад наадулв.

Үгмүд: автомашин, аашхиг, тосж, соңсж.

Сурврмуд:

1. Колхозд ю кеснднь автомобиль өгч?
2. Бичкдүд автомобилиг альд тосж?
3. Шофер бичкдүдиг яһж байрлулж?

ӘӘМТХӘ КӨВҮН

Нег дәкж бичкн көвүн Бадм моднур оч. Модна дотр сарждңнсн ә эн соңсж. Арһул ишкәд, гетәд хәләж. Модн дотр ут чиктә аң кевтсиг Бадм үзж. Тернь ут чикән өргәд Бадмур хәләж. Бадм әәчкәд һарад гүүж. Тер аңгнь әәчкәд талдан һазрур зулж. Тернь әәмтхә туула бәәж.

Үгмүд: сарждңнсн, аң, әәчкәд, соңсж, гетәд.

Сурврмуд:

1. Бичкн Бадм альдаран оч?
2. Тер модн дотр ю үзж?
3. Бадм яһж?
4. Тер юн аңгнь яһж бәәж?

УХАТА ЗАН.

Индьд нег герт зан бәәж. Тер йир ухата бәәж. Экнь көдлмшт одхларн бичкнәсн занин өөр үлдәдг бәәж. Көвүн мөлкәд холд йовж одна. Зан терүг хамрарн арһул өргәд хашан дунд авч ирнә.

Зәрмдән көвүг уульхла зан хамрарн саатулна. Терүг унтсн цагтнь хамрарн батхнинь көөнә.

Көвүн зандан йир дурта. Зан көвүнд бас дурта.

Үгмүд: зан, мөлкәд, хамрарн, саатулна, уульхла.

Сурврмуд:

1. Зан альд бәәж?
2. Көвүг зан яһж хәләдг бәәж?
3. Көвүн зан хойр хоорндан ямаран?

МИС БОЛН ЗАРА

Санан кеерəс нег зара авч ирҗ. Терүгəн гертəн орулҗ. Тернь моhлцград, хатхасан сарсалhад кевтҗ. Мис гетҗ ирəд зараг көлəрн цокад оркна. Миисин тавгнь хатхгдад өвдəд одна. Тер гүүhəд стол дор орна. Кесгтəн көлəн долаhад мис сууна.

Үгмүд: моhлцград, сарсалhад, гетҗ, тавгнь, миисин.

Сурврмуд:

1. Санан кеерəс ю авч ирҗ?
2. Зара бийəн яhҗ бəрҗ?
3. Мис зараг яhҗ?

ХУЛҺН МЕКЛƏ ХОЙР

(тууль)

Кезəнə бəəҗ. Хулhн меклə хойр нəəҗ болҗ. Тедн негнегндəн дөң болад, йир сəəнəр бəəҗ. Элəhəс нег-негəн харсдг бəəҗ.

Нег дəкҗ тер хойр хоорндан ноолдҗ. Тедниг ноолдҗ бəəсиг элə үзҗ. Элə генткн нисҗ ирəд хойраhинь шүүрч авад йовҗ одҗ.

Үгмүд: нəəҗ, дөң, хоорндан, элə, шүүрч.

Сурврмуд:

1. Хулhн меклə хойр яhҗ бəəҗ?
2. Тедн яhад əəмшглə харhҗ?
3. Элə тедниг яhҗ?

ТУУЛАН КИЧГ

Намрин цаг билə. Цаhала Нарн хойр модн дотр наадҗ йовҗ. Тедн туулан кичг үзҗ. Терүнə көлнь хуhрад, йовҗ чадад кевтҗ. Туулад теднə санань зовад, терүг гертəн авч ирҗ. Терүнд сара дотр гер кеҗ өгч.

Көвүд туулаhан өрүн болhн хəлəдг бəəҗ. Хавстар, морковар, өвсəр тедн асрдг бəəҗ. Бүкл үвл туула тиигəд бəəhəд, көлнь эдгнə. Хавр ирхлə Цаhала Нарн хойр туулаhан hарhад модн дотр тəвҗ.

Үгмүд: үзҗ, туулан кичг, санань, хавстар, асрдг.

Сурврмуд:

1. Ямаран цагла Цаhала Нарн хойр моднур одҗ?

2. Тедн модн дотр ю үзҗ?
3. Көвүд туулаг яһҗ асрҗ?

ХУРТ БӘРГДЛҺН.

Зуна халун өдр биләә. Бичкдүд мод орла. Тенд тедн зер-земш түүлә. Генткн үүлн бархлзад, салькн көдлв. Һал цәклв. Оһтрһу ду һарв. Хур асхад орв. Модн дотр сег бәәҗ. Бичкдүд тенд хурас немрлв.

Хур зогсв. Нарн һарв. Теңгрт «доһлң эмгн» үзгдв. Бичкдүд инәдтә, наадта хәрҗ ирцхәв.

Ү г м ү д. бархлзад, оһтрһу, немрлв, «доһлң эмгн».

Сурврмуд.

1. Ямаран өдр бәәҗ?
2. Бичкдүд хамаран оч?
3. Генткн юн болҗ?

ОЛНА ДӨҢГӘР

Шорһлҗн буудя олҗ авч. Тернь йир күнд бәәҗ. Шорһлҗн буудяг ормаснь көндәҗ чадхш. Тегәд тер үүрмүдән дуудна. Үүрмүднь ирәд амрар өргәд нүкнүрнь орулчкна.

Ү г м ү д: шорһлҗн, буудя, ормаснь.

Сурврмуд.

1. Шорһлҗн ю олҗ авч?
2. Тер буудяг яһад эс көндәҗ чадҗ?
3. Кен терүнд нөкд болҗ?

ЦАСАР КЕСН НААДҺА.

Үвл биләә. Ик цасн орла. Бичкдүд цасар наадһа келә. Нүдинь нүүрсәр келә. Амнднь модар һанз кеһәд зуулһла.

Ү г м ү д: наадһа, нүүрсн, һанз.

Сурврмуд.

1. Бичкдүд цасар ю кеҗ?
2. Нүдинь юуһар кеҗ?
3. Амнднь ю зуулһҗ?

Ү л г ү р.
Демч шаазһас хү-сальк бәрдг.

МЕКТӘ АРАТ

Аратиг нохас кѳѳнә. Арат кѳшәд, муурад ирнә. Нохас аратиг бәрн гигәд ирцхәнә. Арат генткн унад, кевтәд одна. Нохас шүрүндән давад һарад одцхана. Арат босҗ авад шарлҗнур орад одна. Нохас аратиг геечкнә.

Үгмүд: шүрүндән, шарлҗн, муурад, геечкнә.

Нәәрүллһнә зура:

1. Аратиг нохас яһҗ?
2. Арат нохасиг яһҗ меклҗ?

КЕРМН

Кермн ѳ-шуһу модн дотр бәәҗ. Тер бичкн күүкдтәһән модна кѳңгәлд бәәҗ. Нег дәкҗ кѳвүд моднур ирҗ. Тедн кермнә күүкдинь авч. Гертән авч ирәд теднд гер кеҗ ѳгч. Кермнә күүкд герт иҗлдҗ.

Үгмүд: кермн, кѳңгәл, иҗлдҗ.

Нәәрүллһнә зура:

1. Кермн альд бәәҗ?
2. Кѳвүд альдаран оч?
3. Кермнә күүкд яһҗ?

ТѲѲРЛҺН

Нег кѳвүн мод орҗ. Модн дотр тер тѳѳрч. Сѳ болҗ. Харңһу болҗ. Кѳвүн нег модн деер һарна. Хол биш һалын герл үзгднә. Тер герлүр йовад ирхлә, нег гер бәәҗ. Герт манач бәәҗ. Манач ѳрүндњ кѳвүг гертнь күргҗ.

Үгмүд: тѳѳрч, герл, харңһу.

Зургуд:

1-ч зург. Баг модн. Тѳѳрсн кѳвүн.

2-ч зург. Кѳвүн модн деер һарад хәләҗ[illegible]

4-ч зург. Ѳрүн. Кѳвүн герүрн ирҗ йовна[illegible]

МӨСН КӨНДРЛҺН.

«Мөсн көндрҗәнә! Мөсн көндрҗәнә!»—гиһәд хәәкрлдәд цуһар һолур гүүлдцхәв. Би бас һарад гүүвв. Түрүләд мөсн делгүдән көндрв. Удл уга хамхрад, деер-деерән һарад, мөсн шуугад урсв. Нег мөснә тасрха деер нег ноха үзгдв. Цуһараднь ноха харм болв. Ноха цааран-нааран гүүһәд бәәнә. Генткн мөсн кесг әңг болад хамхрв. Ноха уснд унв. Хәләҗ бәәсн улс цуһар әәчкв. Удл уга ноха мөсн деер һарв. Тер мөсн урсхул дахад усна көвәһүр өөрдв. Ноха һәрәдәд һазрт һарв. Тиигҗ ноха әмд үлдв.

Үгмүд: деер, шуугад, цааран, мөсн, әңг, әәчкв.

Даалһвр: нәәрүлҗ келтн. Эврәннь үзсән келтн.

ҮКР-ХАР.

Санан үүд секв. Һазаһас мис гүүһәд орҗ ирв. Миисин амнд укр-хар йовна. Терүгинь үзчкәд Санан хәәкрв. Санана эк ирв. Санана эк миисәс шовуһинь булаһад авна. Үкр-хар әмд бәәҗ.

Удл уга тер сергнә. Санан укр-хариг һарһад тәвнә.

Үгмүд: үкр-хар, сергнә, үзчкәд, миисин.

Нәәрүллһнә зура:

1. Мис һазаһас ю авч ирҗ?
2. Санана эк үкр-хариг яһна?
3. Санан үкр-хариг яһж?

ЗООПАРКД БОЛСН ЙОВДЛ

Зоопаркд ним йовдл болв. Сар-мөчн, бәәсн терм хоран өөр нәәмтә Булһн күүкн зогсчала. Һартнь шикр билә. Сар-мөчн көлән термин заагур һарһад, Булһниг татҗ авад, һараснь зуув. Сар-мөчн шикр идхәр бәәҗ. Булһн әәһәд, хәәкрв. Болв шавнь әәмшгтә биш бәәҗ.

Үгмүд: сар-мөчн, шав (шавнь), әәмшгтә.

Даалһвр: зура кеһәд, нәәрүлҗ бичтн.

ТУУЛА.

Нег ик һолын арлд туула бәәҗ. Хавр болна. Һолд усн орна. Һолын мөсн хамхрад көндрнә. Һолын усн деврнә. Туула гүүһәд арлын дунд одна. Һолын усн өдр ирвәс немгдәд бәәнә. Нег өрүн босхла, туулан кевтсн һазрт усн ирчкҗ. Хаҗуднь нег хуучн бөдүн модн бәәҗ. Туула тер модыг эргәд гүүһәд бәәнә. Усн моднд өөрдәд ирнә. Туула модна дорак ац деер әрән гиҗ һарна.

Терүндән эн усн татгдтл ууна. Хаҗуһарнь модн, өвсн, модна ац урсхул дахад, көвәд йовад бәәнә. Һурвн өдр туула тер модн деерән сууна. Усн татгдна, туула модн деерәсн бууна.

Үгмүд: арл, деврнә, әрән гиҗ, урсхул, татгдна, туула.

Нәәрүллһнә зура:

1. Туула альд бәәҗ?
2. Арлыг усн яһҗ авч?
3. Туула яһҗ әмд һарч?

Зургуд:

1-ч зург. Һол. Арл. Урһа модн. Туула.
2-ч зург. Һолын усн деврлһн. Туула арлын дунд.
3-ч зург. Туула мод эргәд гүүҗәнә.
4-ч зург. Туула модна ац деер сууна. Эргмднь усн.
5-ч зург. Усн бичкнәр татгдҗ. Туула модн деерәс бууна.

ТҮҮМРИН НОХА.

Зәрм нохасиг түүмрәс бичкн күүкд харслһнд дасхна. Нег тиим ноха 12 күүкд түүмрәс авч һарч. Тер нохан нернь Боб. Нег дәкҗ гер шатв. Ик улснь гүүлдәд һарч ирв. Үүмлдән дотр нег бичкн күүкн мартгдад үлдҗ. Күүкиг авч иртхә гиһәд Бобиг илгәнә.

Боб удл уга шатҗасн гер дотрас күүкиг амндан зууһад һарч ирнә. Күүкнә эк байрлад уульна. Боб хәрү герүр гүүһәд орна. Эн сам бас амндан нег күүк зуусн һарч ирнә. Болһаһад хәләхлә, терн ик наадһа бәәҗ.

Үгмүд: түүмр, үүмлдән, наадһа, зуусн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Түүмрин нохас.

2. Боб яһж күүкиг харсҗ.
3. Наадһала болсн йовдл (наадһан туск тууж).

ЭЛӘ.

Көвүд һолын көвәд бәәлә. Тедн һууҗмлта нуһсд хәрүлҗәлә. Нуһсд уснд өөмҗәлә. Генткн элә нисҗ ирнә. Нег һууҗмлиг шүүрәд авч. Көвүд хәәкрҗ, чолуһар шивҗ. Болв элә һууҗмлиг авад йовҗ оч. Һууҗмл көвүдт харм болв.

Даалһвр: зургуд хәләһәд келвр бүрдәтн.

ТЕҢГРИН КИ ТҮҮЛҺН.

Зургуд хәләһәд, зура зурад, багшин дөңгәр келвр бичх (олар).

Зура:

1. **Оңһцар йовлһн.**
2. **Модн дотр.**
3. **Амрлһн.**
4. **Уснд өөмлһн.**
5. **Хәрҗ ирлһн.**

Үгмүд: теңгрин ки, хәәв татлһн, оңһц заллһн, модна захд.

ҮВЛИН ӨРҮН.

Өрүн босхла һазр цаһан. Һазр, гермүд, моддуд цуһар цасар бүркгдҗ. Салькн уга. Шин цасна үнр аһарт каңкнна. Көвң болсн цасн көллә оралдна. Көл дахад налдна. Шин орсн цасн деер керән болн бичкн аңгудин мөр үзгднә. Сурһульчнр түрүн орсн цасар шивлдәд наадна. Бичкдүд цанан чирәд гүүлднә. Зәрмснь цасар күкенә.

Үгмүд: каңкнна, мөр, көвң, гүүлднә.

Нәәрүлһнә зура:

1. Һазр, гермүд, моддуд юуһар бүркгдҗ?
2. Цасна үнр яһж медгднә?
3. Сурһульчнр яһж наадна?

СУРҺУЛЬЧНРИН ДӨҢ.

Зуна халун өдр. Тәрәнә теегт дала әмтн үзгднә. Эдн колхозд дөң болхар ирсн сурһульчнр. Эдн зергләд тәрәнә толһас түүж йовна. Һазрт унсн тәрәнә толһасиг эдн мишгд кеһәд, хормадан цуглулад, авад йовна. Тәрәнә хагсу толһас сарждгнад бәәнә.

Генткн нег сурһульч: «Үр!» гиһәд хәәкрв. Наадксн цуһар хәләхәр гүүлдәд күрч ирв. Энн торһа шовуна үр бәәж. Һуужмлмуд уга. Тедн өсәд нисәд йовж оч. Эн үүриг сурһульчнр школдан авч одх болж шииднә.

Түүж авсн тәрәнә толһасан бригадирт өгчкәд, сурһульчнр байрта, шуугата хәрж ирнә.

Үгмүд: сурһульчнр, зергләд, үр, торһа, һуужмлмуд,

Нәәрүллһнә зура:

1. Тәрәнә толһас түүлһн.
2. Шовуна үр олж авлһн.
3. Хәрж ирлһн.

МИИСИН ҺУРВН КИЧГ.

Миисин һурвн бор кичг хулһн үзж. Тедн хулһниг көөж. Хулһн гүүһәд суулһта һуйрур орж. Миисин кичгүд ардасн орж. Хулһн суулһас һарад гүүж. Миисин һурвн кичг суулһас цаһаһад һарцхаж. Хулһн гүүгәд бешин хала турбаһур орж. Һурвн цаһан мис ардасн орж. Хулһн тендәсн һарад нүкнүр орна. Миисин кичгүд турбаһас һарч. Тедн һурвн харлад һарч иржь.

Үгмүд: миисин, суулһта, кичгүд, нүкн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Миисин кичгүд ю үзж?
2. Хулһн альдаран орж?
3. Миисин кичгүд яһж? Яһад цаһаж?
4. Хулһн суулһас һарад хамаран орж?

ХОВДГ ТУУЛА

(Ахр тууль).

Бичкн туула тогляд, наадж йовад һарудур ирнә. Һаруд дотр нег ик туула тагчг сууна. Тер уульжах бәәдлтә.

— Чи ах, яһад уульҗанач?—гиж бичкн туула сурна
— Хавстна хамтхсн йир амтяхн болад—гинә.
— Не, идәд су, бичә ууль,— гиж бичкн туула селвг өгнә.
— Тегәд чигн зурһаһинь идчкүв, гесм өвчәнә,—гинә
— Тиигхлә би дөң болнав,—гиж бичкн туула келнә
— Уга. Цуһараднь мини хавстн таасгдна! Нег чигн хамтхас күүнд өгхшв. Тегәд чигн чилҗәнә? —гиж ховдг туула уурлна.
Генткн нохас күрәд ирнә. Бичкн туула өсрәд-тогляд зулад йовж одна. Ик туула бийән дааж чадад үлднә.

Үгмүд: тогляд, өсрәд, хавстн, хамтхасн.

Даалһвр: хойр күн селгәдәр бичкн болн ик туулас болад умшх.

ЗУРМ АҢНЛҺН.

Зунаһа би Бадмта хоюрн аавин хөөнә хошур одув. Өрүн, асхнд аавд дөң болчкад, өдртнь наадад, уснд өөмәд бәәвидн. Нег дәкж аав манд иигж келв:
— Өдрт хара бәәхәр, зурм аңнтн. Зурмн йир хорта аң: өвс, тәрә үрәнә. Тедниг хорах кергтә,—гив. Тегәд маниг дахулад кеер һарв. Зурмнд хавх, урх яһж тәвхиг зааж өгв.
Түрүн өдрән би тавн зурм бәрүв. Бадм дөрвиг бәрв. Дарук өдртнь арваһад зурм бәрвидн. Нег сарин эргцд хоюрн дөрвн зу һар зурм бәрвидн. Арсинь лавкд орулж өгәд, мөңгәрнь дегтрмүд, тетрадьмуд хулдж аввидн.

Үгмүд: аңнтн, хавх, урх, хорах, мөңгәрнь.

Нәәрүлһнә зура:

1. Хойр көвүн альдаран одж?
2. Аавнь ямаран селвг өгч?
3. Зурм аңнлһн ямаран болж?

АРАТ БОЛН ХУЛҺН.

(Тууль).

Кезәнә бәәж. Арат хулһн хойр харһж. Арат хулһнас сурж:
— Хулһн, чи тачкнсн әәһәс чочдвчи?

— Уга, тачкнсн ээһэс чочдн угав.
— Хээкрсн дуунас ээдвчи?
— Уга, көндрдг чигн угав.
— Түвжгнсн ээһэс ээдвчи?
— Уга, ээдн угав.
— Тегэд, чи юунас ээдвчи?
— Эрэ саржгнсн ээһэс ээдв,—гиж хулһн келчкэд, гүүһэд, нүкнүрн орж одж.

Үгмуд: чочдвчи, ээдвчи, түвжгнсн, саржгнсн.

Даалһвр: эн туулиг хошадлад умшх. Сурврмудынь доскд биччкэд, хэрүһинь тетрадьтан бичх.

ПИОНЕРМҮДИН ГЕРТ.

Элстин пионермүдин герт бичкдүд оньдин хурна. Тедн энд олн зүсн соньн эрдм дасна. Шатр-дөөв наадхд дуртань нег хорад цуглрна. Тедн хоорндан дөрлдэд наадна. Кесг көвүд болн күүкд зург зурдг дасна. Теднэ хора талдан бээнэ. Кинод дурта бичкдүд бас олн. Тедн киноаппарат дасна, кино үзүлдг дасна. Дэкэд үүл ишкж уйлһна кружок бас бээнэ. Терүнд күүкд орна. Тедн бийснь бичкдүдин киилг, бүшмүд ишкэд уяд бээнэ. Энд наадһа театр бас бээнэ. Терүнд кесг бичкдүд наад үзүлнэ. Цуг кружоксин көдлмш төгсснэ хөөн цуһар цуглрад кино хэлэнэ. Терүнэ хөөн тедн тарад хэрнэ.

Үгмуд: пионермүдин, соньн, киноаппарат, ишкэд, төгсснэ.

Нээрүллһнэ зура:

1. Элстин пионермүдин герт бичкдүд ю кенэ?
2. Тенд ямаран кружокс бээнэ.?

ЦАҺАН НҮР

Мана селэнэ өөр ик нур бээнэ. Зуна халун өдрт бидн оч өөмнэвдн. Усна йоралнь элстэ, хату. Уснь йир цевр. Бидн көвэд хэр һазрт өөмнэвдн. Ик көвүд ца гүүндн орж өөмнэ. Бидн ода усчж чаднавдн.

Эн нуурт заһсн бээнэ. Бидн һахуляр заһс бас бэрнэвидн. Уснд өөмчкэд заһсан авад хэрж ирнэвдн.

Үгмүд: йоралнь, гүүнднь, усчж, һахуляр, хәр.

Нәәрүллһнә зура:

1. Нур альд бәәнә?
2. Көвүд кезә альд уснд өөмнә?
3. Нуурин усн ямаран?
4. Нуурт юн бәәнә?
5. Көвүд заһс юуһар бәрнә?

ТОҺРУН

Зунар Володя кеерәс шавта тоһруна һууҗмл бәрҗ авч. Терүгән гертән авч ирәд, шавинь бооһад эдгәҗ. Журк гиҗ нер өгч. Журк иҗлдәд, әлд болв чигн йовдг болҗ. Зуни цаг давна. Намр ирнә. Генткн деер тоһруд доңһдна. Тоһруд дулан үзгүр нисҗ йовҗ. Тедниг үзчкәд Журк далваһан дайлад нисна. Володя үзчкәд ууляд, дуудад гүүнә. Болв Журк ардан хәләхш, нисәд йовж одна.

Үгмүд: тоһрун, шавта, һууҗмл, иҗлдәд, доңһдад, ууляд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Володя тоһрут альдас бәрҗ авч?
2. Яһҗ шавинь эдгәҗ?
3. Тоһрун герт яһҗ иҗлдҗ?
4. Журк яһад нисҗ оч?

АЮГ МЕКЛЛҺН.

Нег дәкҗ нег үкрч модн дотр аюла харһҗ. Аю ардк хойр көл деерән зогсад күрклҗ. Үкрч әәчкәд һарад зулҗ. Аю ардаснь көөҗ. Аю күцәд ирҗ. Үкрч махлаһан авад аюһур шивәд оркна. Аю зогсад махлаг авад хәләчкәд шуулна. Тер хоорнд үкрч гүүһәд модна захд һарна. Тиигҗ тер әмд үлднә.

Үгмүд: күрклҗ, модна зах, шуулна.

Нәәрүллһнә зура:

1. Үкрч аюла харһлһн.
2. Аю үкрчиг көөлһн.
3. Аю махлата ноолдлһн.

Даалһвр. Үкрчин нерн деерәс келтн.

КОМБАЙН.

Нег дәкж уульнцар көвүд—«Комбайн! Комбайн!»—гиһәд хәәкрәд гүүлдәд йовна. Би бас көвүд дахад гүүдв. Би тиигхд түрүн болж эн үгиг соңсув.

Тәрәнә теегәр ик машин йовад йовна. Эн тәрәг хадад, цокад, буудяһинь хураһад йовна. Энүнүр машин ирәд югсв. Машинд комбайнас буудя асхрв.

Ямаран сән машин-комбайн!

Үгмүд: комбайн, машин, буудя, гүүлдәд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Түрүн болж комбайн үзлһн.
2. Комбайна кедг кедлмш.

ДӨРВН ЭРВӘКӘ.

Хаврин цаг билә. Нарта өдр. Кеер олн зүсн цецгәс урһжала. Цецгәс деегүр олн зүсн эрвәкәс нисж йовла. Тедн цецгәс деер сууһад, әмтәхн шим ууна.

Цаһан эрвәкә цаһан цецгә деер суув. Шар эрвәкә нисж йовад шар цецгә деер суув. Көкнь—көк цецгә деер, харнь—улан цецгә деер суув.

Харада нисж ирв. Эн цаһан, шар болн көк эрвәкәсиг үзсн уга. Улан цецгә деер суусн хар эрвәкәг үзәд, эн шүүрәд идчкв.

Үгмүд: цецгәс, эрвәкәс, деер, суув, цаһан.

Нәәрүллһнә зура:

1. Цецгәс болн эрвәкәс.
2. Эрвәкәс яһж сууж?
3. Хар эрвәкәг харада яһад үзж?

ЦАСН ДОР ҮВЛЗДГ ШОВУД

Туула цасн деегүр гүүж йовж. Генткн эн цумрад цасид булхад одна. Көл дорнь юмн көндрнә. Туула әәчкәд осрәд одна. Тер хоорнд цасн дорас цаһан тоодгуд нисәд-нисәд һарцхана. Туула гүүһәд моднур орна.

Үвлд цаһан тоодгуд цасн дор улмта һазрт үвлзнә. Өдрт тедн цасн дорас һарад хот хәәж иднә. Сәәднь дәкәд

цасн дор орад хонна. Цасн дор теднд дулан болн ээмш уга.

Үгмүд: цаһан тоодг, улмта, цумрад, булхад, хонна.

Нәәрүллһнә зура:

1. Туула гүүж йовад юунла харһж?
2. Цасн дорас ямаран шовуд ниож һарч?
3. Туула яһж?
4. Тоодгуд цасн дор яһад хондв?

УХАТА ЙОВДЛ.

Хаврин цаг билә. Нарта дулан өдр. Олн зүсн цецгәс шавшж урһжана. Леня Басң хойр цецгәс түүхәр тег орла. Көөр өвсн дотр эдн нег цаһан юм үзж. Деернь элә эргәд бәәнә. Леня Басң хойр өөрдәд ирнә. Энннь—хойр бичкн нилх хурһн бәәж. Эдн унтад үлдж. Хөд холд йовж одж. Хурһдыг көвүд нежәдәр теврәд хөөчд күргж өгч. Хөөч хойр көвүнд икәр ханж.

— Сән көвүд, ухата көвүд,—гиж келж.

Үгмүд: цецгәс, элә, хурһн, өөрдәд, нилх, күргж.

Нәәрүллһнә зура:

1. Ямаран цаг бәәж?
2. Көвүд хаmаран одж?
3. Тедн көөр ю үзж?
4. Хурһдыг кенд күргж өгч?

НАМР

Өрүнд серүн болна. Сөөднь һазрт цаң унад хонна. Өрүнд школд одхла һар даарна. Модна шарлж одсн хамтхасн һазрт икәр унна. Шовуд өдр болһн зелләд дулан үзгүр нисснә. Теегин өвсн шарлна. Нарна халун буурна. Киитн хурц салькн үләнә. Теңгр үүлтә бүркг болна. Дару-дарунь хур орад бәәнә. Әмтн үвлд белдвр кенә: герән дулална, түләһән, өвсән, хотан зөөж авна.

Үгмүд: цаң, хонна ,унна, зелләд, буурна, бүркг, хурц.

Нәәрүллһнә зура:

1. Намрин өдр ямаран болна?
2. Шовуд альдаран нисснә?
3. Әмтн үвлд яһж белднә?

ҮВЛӘР.

Үвл болв. Цасн орв. Киитн экләдчаңһрв. Һол, боодг көрәд, мөсәр бүркгдв. Көвүд, күүкд конькиһән авцхав. Мөсн деер дошад наадцхав. Зергләд чигн дошна, көөлдәд чигн наадна. Зәрмнь цанар дошна. Эдн йир байрта, сергмжтә. Үвлд йир сән!

Үгмүд: киитн, мөсәр, конькиһәр, зергләд, боодг, сергмжтә.

Нәәрүллһнә зура:

1. Җилин ямаран цаг эклж?
2. Һол боодг юуһар бүркгдж?
3. Көвүд, күүкд юуһар дошж?

ҮҮРМҮДИН ДӨҢГӘР.

Нинан экнь гемтв. Экинь больницд орулв. Нина гертән һанцарн үлдв.

Гер-малан хәләхд, урокан дасхд Нинад күчр болад бәәв. Нина школд ирдгән уурв.

Үр күүкднь Нинаһур ирцхәв. Нина теднд икәр байрлв. Үүрмүднь күүндәд, Нинад дөң болхар шиидв.

Маңһдуртнь күүкд ирәд гер-малднь дөң болв. Зәрмнь худгас усинь авч ирв. Зәрмнь үкртнь хот өгв, бешинь түлв. Көдлмшинь кечкәд Нината хамдан сууһад урокан дасцхав. Дарунь Нина школдан ирдг болв. Үүрмүднь Нинад школднь болн гертнь дөңгән күргв.

Үгмүд: больниц, гер-мал, байрлв, худгас.

Нәәрүллһнә зура:

1. Нина гертән һанцарн яһад үлдсмб?
2. Школд ордган эн яһад уурв?
3. Үр күүкднь яһж дөң болж?

ЧОНАС ӘӘЛҺН.

Зунар бидн эктәһән модн дотр зуслнд бәәләвдн. Нег өдрин бидн хоюрн станцур одувидн. Ора болж йовсн цаг билә.

Йовж йовад ардан хәләхлә,—мана ард нег чон йовна. Бидн эктәһән әәчкәд чонур хәәкрвдн. Чон манур хәләһәд зогсв. Манас әәж зулжахш. Нүднь хойр көк һал мет шатад бәәнә.

Экм намаг һартасм авад һарад гүүв. Чон мана ардас гүүһәд йовна.

Станц күртл гүүж ирвдн. Захан шатҗасн шамин өөр күрәд, ардан хәләхлә—мана хажуд бәәсн күүнә Волчок гидг ноха бәәж.

Тиигҗ бидн «чонас» әәввдн!

Үгмүд: зуслң (дача), станц, Волчок әәчкәд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Станц орлһн.
2. Чон үзлһн.
3. Чонас зуллһн.
4. Ки әәлһн.

Даалһвр: таанр яһж үүрлдгән келтн.

«ЯСН»

Экнь өрг хулдҗ авч. Терүгән хотын хөөн күүкдтән өгхәр бәәж. Бичкн Аюкад өрг идх дурнь күрч. Тер өргин өөрәһәр Аюка йовад бәәнә. Герт күн уга цагт Аюка өргәс авад иднә. Үдин хотын өмн экнь өргиг тоолна—кесг өрг дутна. Теруг эцкднь келнә. Эцкнь күүкдәсн сурна:

Цуһар келнә: «Би идсн угав»—гиж. Аюка бас улагчрад келнә: «Би идсн угав»,—гиж.

Эцкнь дәкәд келнә: «Сурл уга идсн сән биш, болв идв гиж гемшүлхшв, зуг идсн күн ясинь идсн болхла, одa хойр хонгас үкж одх»—гинә.

«Кен өрг идв?»

Аюка әәчкәд келнә: «Би ясинь терзәр һарһад хайчклав»,—гинә. Тиигҗ келхлә цуһар инәлднә, бәргдсн Аюка бир тәвәд уульна.

Үгмүд: өрг, ясн, бир тәвәд уульна.

Нәәрүллһнә зура:

1. Экнь ю хулдж авч? Аюка ю кеж?
2. Эцкнь юн гиж келж? Аюкаг эрг идсиг яһж медж?

ТӘӘЛВРТӘ ТУУЛЬС

Йовн, йовв мөр уга, хатхв, хатхв цусн уга. (Оңһц, усн).

Теңгсд темән унж, темән эс зовж—теңгс зовж. (Нүд на бог).

ТҮРҮН ПОЕЗД

Салькн уга, нарта дулан өрүн. «Элст» гидг шин вокзалын перрон деер дала әмтн хуржҗ. Цуһар деед үзгүр хәләһәд, байрта седклтә бәәнә. Һо сәәхн төмр хаалһ зөвәр холд жирижҗ үзгднә. Теңгр һазр хойрин ниилврт баран харлад төөнрв.

— Поезд аашна!—гиһәд, күләҗәсн әмтн сөргәд, үүмәд одв. Удсн уга поезд өөрдәд күрч ирв. Вокзалд тер өөрдж йовад чашкурдад хәәкрв. Тер дунь өрүни номһн аһарт дүүрән болад одв. Ардан кесг вагод чирсн ноһан ширтә тепловоз ирәд зогсв. Әмтн вагодур өөрдв. Өмнәснь әмтн һарв. Түрүн ирсн поездиг болн әмтиг цуһар байрлж тосж йөрәв.

Тиигж, Дивн—Элст хоорнд кегдсн шин төмр хаалһар 1967 җил түрүн поезд ирв.

Үгмүд: вокзалын, перрон, җириж, баран, төөнрв, чашкурдад.

Нәәрүлһнә зура:

1. Элстин вокзал деер әмтн хурлһн.

2. Поезд ирлһн.

Таанрас кен поездәр йовла, келтн.

БИЧКН ФУТБОЛИСТНР

Элст балһсна Революционн гидг нертә уульнцин көвүд футбол наадхдан йир дурта. Тедн «Очн» гидг нертә команд бүрдәв. Терүг комсомолец Церн һарджҗ наадулна. Церн бийнь футболист.

Эн команд «булһар мячгин» төлә кегдсн марһанд орлцад, Элстин болн районы кесг командсиг шүүв. Тоомсрин һашгар болн кубокар ачлгдв. Сүүлин товчлгч марһанд «Очн» команд сән шүүвртә һарв. Республикин чемпион гисн нерн тер командд зүүгдв. Диплом өггдв. Дәкәд сәәнәр наадсн Леня, Мергн, Вова ахтанр мөрә авв.

Үгмүд: футбол, футболист, марһанд, күндллһнә грамот, чемпион, диплом.

Даалһвр: эврәннь футболын командын тускар сурһульчнр келүлх.

ТҮРҮН НИСЛҺН

Нарта дулан өдр билә. Шавшад урһсн көк ноһан салькнд арһул һаңхад бәәнә. Ноһан ширтә самолет арһул ирәд буув. Терүнәс әмтн һарв.

— Ода бидн сууһад нисхвидн,—гиҗ ээҗнь бичкн Коляд келв. Колян бийнь үүмәд, әәснь күрәд бәәнә. Болв эн тагчг, әәсән күүнд медүлҗ бәәхш.

Самолетд әмтн һарад суув. Коляг ээҗнь һартаснь көтләд бас һарад суув. Үүдн хаагдв. Самолетин дотркнь Коляд таасгдв. Бичкн төгрг терзс бәәнә. Генткн самолет күрҗңгнәд көдлв. Колян чикн дүләрәд бәәв. Самолет хурдар гүүҗ йовад һазрас өрггдәд һарв. Коля әәдгән уурв.—Иим сән бәәҗ,—гиҗ тер санв. Зөвәр нисәд оркена хөөн, Коля зөргләд терзәр хәләв. Гермүд, хаалһар йовсн машид, малмуд дор үзгдв. Тедн йир бичкн, хустгин герлә әдл.

Тиигҗ бичкн Коля түрүн болҗ Башантаһас Элстүр нисҗ ирв.

Үгмүд: һаңхад, күрҗгнәд, өрггдәд, зөргләд, самолет.

Нәәрүллһнә зура:

1. Самолет ирҗ буулһн.
2. Колян әәлһн. Нислһн.
3. Коля әәдгән уурлһн.
4. Самолетәр кен яһҗ нисснә тускар келх.

ЭГЧ ДҮ ХОЙР

Эльзә күүкн негдгч класст сурна. Терүнә дү Баатр бичкдүдин садикт одна. Эк эцк хойрнь өрүн эрт көдлмшт одна. Эльзә өрүн болһн дүүһән серүлнә. Хувцинь өмскнә. Нүүринь уһана. Садикт күргнә. Ааһ-саван уһана, герән сәвүрднә. Асхндкь школасн ирчкәд дүүһән тосҗ авна. Эльзә Баатр хойр хамдан наадна. Эльзәд мячик бәәнә. Баатрт машин бәәнә. Эдн хамдан кинод одна. Эльзә Ба-

ирг үг келдг, ду дуулдг дасхна. Асхнд Эльзә Баатрин күүкиг сажад, эвкәд оркчкна. Эльзә дүүдән йир дурта.

Үгмуд: класст, садикт, дүүһән, нүүринь, күргнә, сажад.

Сурвrмуд:

1. Эльзә күүкн дүүһән яһж хәләнә?
2. Гертән тер ямаран көдлмш кенә?
3. Эльзә дүүдән ю дасхна?

Таанрас кен экдән дөң болна? Дүүнрән яһж хәләнәт?

Улгүр:

Ахиг алд күүндлхлә, дүүг делм күндлдг.

ОЧР БАДМ ХОЙР

Очр Бадм хойр хойрдгч класст сурна. Эдн негдгч класст хамдан орла. Нег партд сууна. Оньдин хамдан йовна, хамдан наадна. Герин даалһвран эдн хамдан күцәнә. Нег-негндән юуһарн болв чигн дөң болна. Очр өрүн болһн Бадмур ирнә, тегәд школд хамдан одна. Кинод, футболд, нәр-нааднд бас мел хамдан одна.

Нег дәкж Бадм гемтв. Очр терүнүр өдрин һурв ирдг билә. Урокмудын, герин даалһврин тускар келж өгдг билә, дегтр умшж өгдг билә. Бадмиг эдгхлә Очр йир байрлв. Гертән, эк-эцктән эдн оньдин дөң болна. Асхнд үкрмүдән, туһлмудан тосж авна, ус зөөнә, һарудын өвс түүнә, темснд ус кенә.

Сурһулян эдн бас сәәнәр сурна. Хойрдгч классиг онча сән гисн темдгтәһәр төгскв.

Үгмуд: даалһвр, кинод, футболд, һарудын, темснд, темдгтәһәр.

Даалһвр: таанр яһж үүрлдгән келтн.

КОЛХОЗИН ҺАРУД

Мана колхозин һаруд каналын көвәд бәәнә. Эндәс һарудур усн орулгдна. Җолвар, цувгар усн гүүһәд грядк болһнур орна. Һарудт помидор, хавстн, хаяр, Мәңгрсн, морковь, редиск урһна. Зөвәр ик бәәрнд тарвс, һу урһна. Терүнә захар болн дундаһар эрдни-шишә, нарн-цецг урна.

Темсн куцэд болсн цагтан йир сэәхн. Ик-ик улан помидормуд чигтхлҗ унҗна, көк ут хаярмуд борталдад кевтнә. Тер дотр тарвс йир соньн. Ик-ик хар, цаһан, цоохр тарвсмуд тонталдад кевтнә.

Мана колхоз һарудасн җил болһн ик урһц хураҗ авна. Теруг хуралһнд бидн дөң болнавидн.

Үгмүд: җолвар, цувгар чигтхлҗ, хавстн, хаяр, тонталдад.

Даалһвр: эврәннь школын, колхозин, совхозин, һарудын тускар келүлх.

ШОВУНА ФЕРМД

Ик боодг усна өөр ут-ут цаһан гермүд бәәнә. Эн совхозин шовуна ферм. Энд такас, нуһсд өскнә. Такаснь цуһар цаһан. Өрүн эргәс авн такасин дун ниргәд бәәнә. Шовучнр эрт босад шовудан асрна. Дулана цагт хотынь һаза тәвҗ өгнә. Хотан идчкәд такас теегүр һарна. Тедн холас цаһаҗ үзгднә. Нуһсд цувлдад уснур темцнә. Үдләд, асхнд шовучнр шовудан дуудна. Тер цагт цуһар хурагдад адһҗ ирцхәнә. Хот идхән меднә.

Школын сурһульчнр күүкд шовучнрт дөң болна. Тедн шовудыг хәләҗ-харна, хот өгнә, өндгинь цуглулна.

Үгмүд: боодг, ниргнә, шовучнр, хурагдад, темцнә, цувлдад.

Сурврмуд:

1. Шовуна ферм альд бәәнә?
2. Тенд ямаран шовуд бәәнә?
3. Шовудыг кезә асрна?
4. Сурһульчнр шовучнрт ямаран дөң күргнә?

ХОЙР ҮР

Хойр көвүн табельмүдән атхад школас һарв. Эднд ода хаврин амрлһн ирв. Теднә негнь Цецн. Цецнә эцк фермдән дархнч болҗ көдлнә. Авһнь—Балдр кеер хөөнд йовна. Цецн үр көвүтәһән—Адучта авһин талан одх болҗ шиидв. Эн хойр хамдан йовхдан йир дурта. Школд одв чигн, наадв чигн мел хамдан йовна.

Цецн школас табелән авч ирәд экдән үзүлв. Экнь авад хәләчкәд, байрлв:—Сән, сән, амрч чадҗанач,—гив.

— Баав, би Адучта хоюрн авһин тал одхар седҗәнәвидн,—гиҗ көвүн экдән келв.

— Одтн, авһч амрад одх, хөөднь ода хурһлҗ бәәдг болх. Авһдан нөкд болхч,—гиҗ экнь көвүнәннь седклиг йовулҗ өгв.

Цецн авһиннь хош тал йовхар белдв. Тенд зурм чигн ацнад бәәхв гиһәд, хавхс шүүҗ авв.

Хойр үр һарад йовв. Нарта дулан өдр. Зууран Ю-бис күүндә йовҗ хошт дарунь гилтә күрч ирв. Тедниг үзчкәд, Балдрин хошин ик ноха хуцад гүүв. Цецниг таньчкад тер сүүлән шарвадад зогсв.

Маңһдураснь авн хойр үр хошин өөр нилх хурһта хөл харулв. Заагарнь зурм бас аңнв. Тиигҗ амрһлана цаган өңгрәв.

Үгмүд: дархнч, аңнад, хавхс, шарвадад, нилх.

Даалһвр: яһҗ үүрлдгиннь тускар сурһульчнрар келүлх.

Үлгүрмүд: Хөрн күн ни уга болхла—шавр шивә.

Хойр күн ниич болхла—төмр шивә.

ХОЙР ЗАЛХУ.

(Хальмг тууль).

Кезәнә бәәҗ. Нег залху күүнд саднь ирәд махинь чанчкад йовҗ одна. Махнь буслад болна. Болв тер махан һарһҗ идхдән залхурад кевтдг болна. Тиигҗ бәәтлнь үүнүр бас нег залху күн ирнә.

— Өөрчнь болсн махн бәәнә, һарһ хоюрн идий, — гиҗ кевтсн залху ирсн залхуд келнә.

— Һарһад уга махн болхла би чигн идш угав, — гиҗ келәд тернь хажуднь ирәд кевтнә. Хойр залху унтҗ одна. Герт холас йовсн өлссн, ундассн күн орҗ ирнә.

— Эн хойр махан идәд цадад унтҗ билтәл, — гиҗ санад, махинь һарһад идчкәд залу йовҗ одна.

Тиигҗ хойр залху махн уга үлдҗ.

Үгмүд: залху, хоюрн, хажуднь, өлссн, ундассн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Залхуд махинь кен чанҗ өгч?
2. Хойр залху махан яһад эс идҗ?
3. Махинь кен идҗ?

ЦЕЦН.

(Узбек улсин тууль).

Кезәнә кесг көвүтә нег өвгн бәәҗ. Нег дәкҗ өвгн көвүдән дуудҗ авад, ик көвүндән саадгин сум өгәд келнә:

— Энүг тал дундаһарнь көндлң хуһлад наадк дүүдән өг, — гинә.

Көвүнь эцкиннь келсәр, сумиг хуһлад, хойр мод кеһәд дүүдән өгнә.

Хойрдгч көвүнь терүгинь давхртнь хуһлад, дөрвн мод кеһәд һурвдгчдан өгнә.

Һурвдгч көвүнь терүгинь давхртнь хуһлад, нәәмн мод кеһәд, дөрвдгчдән өгнә.

Дөрвдгчнь авад давхртнь хуһлхар седнә, хуһлҗ чадхш. Терүгинь өвгн хәләҗәһәд көвүдтән келнә:

— Көвүдм минь! Тадн бас эн сумнла әдлт. Кемр тадн онц-онц нежәдәр бәәхлә, тадниг бас эн сумн метәр хуһлхмн болҗана. Кемр тадн хамдан, ни-негн бәәхлә ямаран чигн хортн тадниг диилҗ чадш уга.

Үзҗәнт, эн сумн ямаран нәрхн, болв нәәмн давхр болхларн хуһрҗ бәәхмн уга.

Үгмүд: саадгин, көндлң, давхртнь, диилҗ.

Нәәрүллһнә зура:

1. Өвгн көвүдтән ямаран даалһвр өгч?
2. Көвүднь даалһврინь яһҗ күцәҗ?
3. Өвгн көвүдтән ямаран сурһмҗ өгч?

ТӨМР ЦУГЛУЛЛҺН.

Сурһульчнр төмр цуглулҗ. Бадм хуучн хала таз олҗ авч. Леня төмр төгә авч ирҗ. Надя йорал уга цө хәәс олҗ авч. Нань чигн хуучн төмрин кизәрмүд бичкдүд цуглулҗ авч.

Теднән цуһараһинь складт күргҗ өгч. Тендәснь тер төмрмүдиннь заводур илгәх. Заводт тер төмрмүдинь хәәләд цевр төмр кех. Цевр төмрәр көдлмшчнр шин машид кех.

Үгмүд: цө, кизәрмүд, машид.

Нәәрүллһнә зура:

1. Сурһульчнр ю цуглулҗ?
2. Альдаран тер төмрән авч оч.

3. Складас төмриг альдаран авч оч?
4. Хуучн төмрэр заьодт ю кенэ?

МИНИ ҮР

Очра Церн мини ур. Бидн хойр нег класст сурнавдн. Хамдан хоюрн нег партд суунавдн. Церн — ончта сээнэр сурна. Тер дотр зург сээнэр зурна. Зурсн зурган өдр болһн авч ирнэ.

Даалһвр: үүриннь тускар келтн.

Иим зураһар нээрүллһ бичтн:

1. Кенлэ үүрлдгэн.
2. Яһж тертн сурһулян сурдгинь.
3. Юунд тертн икэр дуртаһинь.
4. Юуһар икэр соньмсдгинь: умшлһар, наадар, зурлһар, көгжмэр.

ХАРАДАН ҺУУЖМЛ.

Нег герин терз деер харадан үр бээж. Үр дотр һуужмлмуд сууж. Генткн нег һуужмл һазрт унж оч. Харадас үзчкэд үүмлдэд бээнэ. Хажуһарнь нег пионер һарч йовж, һуужмлиг тер үзэд үүртнь суулһж. Харадас дарунь төвкнэд, хот хээһэд нисж одж.

Үгмүд: һуужмл, үүмлдэд, хажуһарнь, төвкнэд.

Нээрүллһнэ зура:

1. Харадан үр хама бээж?
2. Нег һуужмлнь яһж?
3. Кен һуужмлиг хэрү үүртнь суулһж?

ЭВРЭ МАШИН.

(«Пионерск үнн» газетэс).

Нег дэкж бидн «Пионер» гидг журналд көвүд автомобиль яһж кеснэ тускар умшвдн. Тегэд бидн бас маши кехэр шиидвдн. Модар кевүвидн. Модн болв чигн тер эврэн йовна. Көлэр эргүлдг хойр педальта. Терүнэ дөңгэр эн йовна. Һурвн күн багтад суунавдн. Зуг үвлэ хувцта болхла һурвн күн багтхш.

Эн машиһэн бидн зөвэр удан кевүвидн. Өдр болһн гилтэ өмннь кесэн соляд, немэд кедг билэвдн. Ода тегш

хаалһар йовулад нааднавдн. Мана машин манд таасгдна.

Үгмүд: автомобиль, журнал, шиидүвидн, багтна, таасгдна.

Даалһвр. Кен ю кеснәнь тускар тадн келтн (бичтн).

ЗӨРГТӘ КҮҮКН

Доладгч классин сурһульч Сарул күүкн школасн хәрҗ йовҗ. Генткн эн нег колхозникин гер шатҗ бәәсиг терзәрнь үзҗ. Герүр эн өөрдәд ирнә. Гер дотрасн шатҗ бәәдг болна. Үүднь һазаһаснь оньслата, эзнь уга бәәҗ. Сарул герин терзиг цокҗ хамхлад герт орна. Герин пол шатад, эрстнь һал орҗахиг эн үзнә. Һашун утанд бүтн йовҗ эн суулһта ус олҗ авна. Һал деер эн ус кенә. Тер хоорнд әмтн гүүлдҗ ирнә. Тедн терзәр суулһта ус Сарулд өгнә. Сарул һал деер ус асхна. Тиигәд өрәл частан Сарул һалла ноолдад, түүмриг диилнә.

Зөргтә йовдл һарһснднь Сарулиг һарт зүүдг часар ачлҗ.

Үгмүд: оньслата, суулһта, һалла, ачлҗ.

Нәәрүллһнә зура:

1. Гер шатҗ бәәхиг Сарул үзлһн.
2. Шатҗ бәәсн герт Сарулин орлһн.
3. Һалла ноолдлһн.
4. Зөрмг күүкиг ачллһн.

ТӘРӘ ХАДЛҺН

Өргн хаалһин хойр талаһар урһсн тәрәнә захнь үзгдхш. Шарлад болҗ одсн тәрән салькнд әрә һаңхад бәәнә. Эн «Төрскн» гидг мана колхозин тәрән. Эн колхоз хойр миңһн гектар тәрәтә. Ик зуудан эннь цаһан тәрән.

Тәрәнә захар урһсн модн ик холас көкрҗ үзгднә. Хаалһар гиигн цаһан тоорм һарһад машид йовлдад бәәнә. Тедн комбайнмудт күрәд тендәс дүүрң алтрсн буудя ачад хәрү һарад бәәнә.

Кезәнә тәрәг хадурар хадад, боодглад һарар цокдг бәәсмн. Тиигхд тәрә хуралһнд йир ик цаг һардг бәәҗ. Дәкәд көдлмш йир күнд болдг бәәҗ. Ода тәрә хуралһн амр болн шулун.

Үгмүд: комбайнар, хадурар, боодглад, тоорм, хуралһн.

Нәәрүллһнә зура:

1. «Тәрскн» гидг колхозин тәрәнә урһц.
2. Комбайнар тәрә хуралһн.
3. Тәрә хуралһн кезәнә ямаран бәәснә туск.

МОДТА САЛА.

Нег дәкҗ сурһульчнр зуна амрлһнд һархларн йовад эргндк һазран хәләҗ. Тедн йовҗ йовад ик салаһур орҗ ирҗ. Халун өдр бәәҗ. Эдн икәр ундасна. Тегәд ус хәәнә. Салан тал дундаһар урһсн көк ноһа кедәд эдн йовҗ. **Шалу** заагар арһул гүүҗәх цегән усн эднд үзгдҗ. Йова-йовҗ эдн дүүрң цегән уста нүкнүр күрәд ирҗ. Нүкнә нег хаҗуһаснь, һазр дорас, сәәхн цегән булг һарчадг болна. Киитн цегән булгин уснас ууһад, энд эдн амрна.

Энүнә эргнд мод тәрәд сүүдр кех кергтә гиҗ шиидәд сурһульчнр хәрнә. Намртнь эдн ирәд модд тәрнә. Хавртнь тедн көкрәд урһна.

Ода тер көкрәд урһсн моддын сүүдрт цегән сәәхн усн арһул урсад бәәнә. Йовсн әмтн ирҗ энд амрна. «Модта сала» гиҗ энүг ода нерәднә.

Үгмүд: амрлһнд, эргндк, салаһур, цегән булг, савиһәд, урсад, модд, шалу.

Нәәрүллһнә зура:

1. Сурһульчнр альдаран йовҗ?
2. Җилин ямаран цаг бәәҗ?
3. Салад тедн ю олҗ?

Даалһвр. Эн келвриг олн тооһин негдгч нүүрәс келтн (бичтн).

МОҺА.

Селәнәс хол биш мана колхоз, өвс хадҗала. Мини эцк бас өвснә хадлһнд йовла. Би өрүн болһн теднүр одг биләв. Хадчксн өвсн йир сәәхн үнртә болна. Би хадчксн өвсн деер көлврәд нааддг биләв. Намаг мана Хаср гидг ик хар нохә дахдг билә.

Нег дәкҗ би ковньг өвсн деер көлврәд наачалав. Генткн һарлам киитн юмн харһад одв. Би өсрәд босад одув. Хәләхлә —ик гидг моһа. Тер нанур хәләһәд толһапан өргәд, ишкрәд бәәнә. Би әәчкәд хәәкрҗ чигн чадлго, гүүҗ чигн чадлго зогсад бәәҗв.

Хаср моһаһур дәврв. Эн хойр ноолдв. Удсн уга Хаср моһаг таслҗ, таслҗ хайчкв. Тиигҗ Хаср намаг харсҗ авв.

Үгмүд: хадлһн, моһа, Хаср, ковньг, харсҗ.

Нәәрүллһнә зура:

1. Өвснә хадлһнд одлһн.
2. Өвснәс моһа һарч ирлһн
3. Ноха моһа хойран ноолдан.

УСНД УНЛҺН

Би долата биләв. Нег дәкҗ һахуляр заһс бәрҗәләв. Генткн һахульдм нег ик заһсн торв. Би һахулян адһад татхларн хальтрад усцд унув. Усна эрг өндр билә. Би тиигхдән усчҗ чаддг уга биләв. Мини ах Миша нанас хол биш заһс аңнҗала. Тер гүүҗ ирәд татҗ авв.

Үгмүд: һахуль, эрг, усчҗ, чаддг, заһс, аңнҗала.

Нәәрүллһнә зура:

1. Һахуляр заһс бәрлһн.
2. Һахульднь заһсн торлһн.
3. Уснд унлһн.
4. Харсҗ авлһн.

МАҢҺС

Манд чон бәрдг Маңһс гидг ик ноха билә. Би асхн шидр модн дотраһар лыжар йовлав. Мини хаҗуд Маңһс дахҗ йовла. Генткн өмнм нег чон үзгдв. Би әәчкәд дор ормдан зогсув. Маңһс күркләд гүүҗ одад чонла ноолдв. Кесгтән эдн ноолдв. Аш сүүлднь Маңһс чонин бахлурас авад, базһад алв. Чониг алчкад мини өөр ирәд әмсхәд кевтв. Би нохаһан дахулад хәрҗ ирүв.

Эцкм аңһучнрин нииценд терүг соңсхв. Маңһсд цаһан мөңгн медаль өгв. Терүгинь күзүндһь зүүввдн.

Үгмүд: маңһс, күркләд, сүүлднь, аңһучнрин, мөңгн, бахлурас.

Нәәрүллһнә зура:

1. Лыжта, ноха дахулсн көвүн.
2. Әәмшглә харһлһн.
3. Чон ноха хойр ноолдлһн
4. Чоньн үкл.
5. Медаляр ачлһн.

Эрнҗәнә Константин

МАНА ААВ ЛЕНИН

Мана аав Ленин
Маңхаһад сәәхн сууна,
Мел оньдинд Ленин
Манур җөөләр хәләнә.
Мана багш гиһәд,
Мел цуһар келнә.
Дүмбр олн баһчуд
Дуундан орулад дуулна.
Олн келн әмтнд
Оньдинд Ленин келгднә,
Одн болҗ мандлад,
Ода улм сангдна.
Күндтә Ленинә нерн
Күмни — әмд нарн,
Келсн үг-номнь
Келхд — мөңк үнн!

Үгмүд: маңхаһад, җөөләр, дүмбр, мандлад, күндтә, күмни.

Даалһвр. Шүлгиг умшад, учр-утхарнь күүндвр кех

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧИН БИЧКНДКИН ТУСКАР

Владимир Ильичин ик эгчнь Анна Ильинична Ленина тускар иигҗ келдг бәәҗ.

Володя кезә чигн нег кемд босдг билә. Гимназьд тер нәәмн дундур час өрүһәр оддг бәәсмн.

Дигтә долан час өрүн эн сердг билә. Терүг күн серүлдг уга билә. Босчкад орн деерән көлврәд кевтл уга, хувцан өмсдг билә. Хувцан йир шулуһар өмсдмн. Һанцхн киилгтәһән, ханцан шамлад нүүрән сәәнәр уһадмн. Хувцан будл уга шүдән цеврлдг билә. Оран мел эврән ясдмн. Мана бүлд оран күн болһн эврән ясдг бәәсмн. Күүкд эврәннь болн көвүдин хаһрха, шуурхаг хатхдг йоста билә.

Нүр-һаран уһачкад, хувцан өмсчкәд, Володя сууһад урокан дасдмн. Экм бидн хотан кеһәд белддг билә. Бидн цуглрҗ ирәд хотан уудвдн. Ю өгнә цуһараһинь иддг биләвдн. Ааһд хот күн үлдәх зөв уга бәәсмн. Володя хотыг йир сәәнәр иддг билә. Мууһар хот идсн күүг эн наадлдмн.

— Намаг яһҗ хот иджәхин тускар «уул өөдләд аца чирҗ йовх мет», — гиҗ келдмн. Би өрүнд хот мууһар иддг биләв.

Хотан уучкад арвн минутд Володя көндрл уга суудг билә. Дигтә йисн час экләд арвн минут болхла эн школдан оддмн.

Үгмүд: Анна Ильинична, гимназьд, кемд, нүүрән, хатхдг, дигтә, оддмн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Өрүнд бослһн.
2. Урокан давтҗ даслһн
3. Хотан уулһн
4. Школдан одлһн.

ХОЙРДГЧ КЛАСС

Тачин Анҗа

ААВ ЛЕНИН

Эәвртә дүртә зургас
Ээлтә нүднь хәләнә,
Инәмсглсн чирәни герлнь
Итклин седкл үүдәнә.
Октябрь әмтнд өгсн

Өвк Лениндән ханый,
Оньдин килмжтә партьдан
Ончта сурһулян нерәдий.
Багш Ленинә номиг
Бийдән шиңгәж авий,
Советин йосна нилчиг
Седклдән бәрж үүлдий.
Наадый, серглң инәй,
Номдан һавшун болый,
Нарн болсн Ленинән
Насндан бичә мартый!

Даалһвр. Шүлгиг сурһульчнрар умшулад, В. И. Ленинә тускар күүндвр кех.

ТУУРСН НЕРТӘ БАЛҺСН.

Ленинград балһсиг урднь Петроград гиж нерәддг бәәж. Алдр Октябрин хөөн, 1924 җил Ленинә нер зүүһәд Ленинград гиж нерәддг болсмн. Энд кесг җилин туршарт алдр вождь Владимир Ильич Ленин революционн үүлдвр кеж йовсмн. Коммуна парть энд түрүн тогтасмн.

Нарт делкәд түрүн болж энд Советск йосн тогтсмн. Терүг алдр Ленинә һардврар коммунистическ парть болн көдлмшч класс күцәлә. Ленинә нернлә цуг Ленинград залһлдата. Туурсн нертә Нарвск, Невск болн Московск заставс, Выборгск халх Ленинә нернлә өөрхн.

Төрскнә Алдр дәәнә җилмүдт немшин фашистнр Ленинградыг бүсләд дәврҗәсмн. Болв зөрмг ленинградцнр харһндг, даардг болв чигн немшин фашизмиг диилсмн. Ленинградыг харслһнд мана орн-нутгин олн келн әмтнә үрдүд орлцна.

Герой балһсн гисн нерн терүнд зүүгдлә. Ленинград һурв дәкж Ленинә орденәр ачлгдла.

Ленинград — нарт делкәд нернь туурсн, мана орн-нутгин хойрдгч ик балһсн мөн.

Даалһвр: эн келвриг сурһульчнрт умшж өгәд, теднәр келүлх. Хамдан зура кеһәд (доскд бичж) сурһульчнрар ахр келвр бичүлх.

БИЧКДҮДИН ИНЬГ

Революцин түрүн жилмүдт мана орн-нутг йир түрү бәәсмн. Хортн дөрвн үзгәснь дәврҗ йовсмн. Хот-хол, хувцн ховр бәәж. Бичкдүд тер дотр икәр түрж. Өнчн көвүд, күүкд олн бәәж. Тедниг хотар, хувцар, тетклһнд, сурһуль сурһлһнд Ленин килмҗән икәр өгдг бәәж.

Бидн бөдүн улс яһад болв чигн тесхвидн, бәәсн өдмгән, бәәсн шикрән, бәәсн тосан бичкдүдт өгхвидн. Яһад болв чигн бичкдүдиг харсҗ авхмн, — гиҗ тер түрү цагт Ленин келсмн.

Бичкдүдт сурһуль сурһлһиг, школмуд бүрдәлһиг чинртә керг гиҗ тер тоолдг бәәж. Бичкдүд сурһуль сурх, чаңһ-чиирг болх, өөдән серлтә болх зөвтә, — гиҗ тер келдг бәәж.

Ленин бичкдүдт эңкр, теднә өөрхн иньгнь бәәсмн.

Даалһвр. Эн келвриг умшҗ өгәд. Ленинә тускар күүндвр кех.

Түлмҗин Михаил.

ЭКИН ДУН

Төрскндч номтнр дала,
Тедниг дурахар шун,
Туурмҗ, күслиг заасн
Теегән һатлхар зүтк.
Көдлмшт дурта бол,
Көрстә һазриг кеерүлхч.
Көдлмшт баатр бол,
Күмнд эңкр болхч.
Шүлгч, артист, тосхач.
Шүүҗәһәд, негнь болхч.
Альк хаалһарнь йовхчн
Айта күцмҗ олхч...
Ода төвкнүн унт,
Омг, чидлән хура.
Эңкр мини үрн
Элдв ахнран дура.

Ү г м ү д: шун, зүтк, туурмҗ эңкр, күцмҗ, төвкнүн, хура, элдв.

Даалһвр. Эн шүлгиг чееҗәр дасхх. Сурһульчнрар олар дегц чееҗәр келүлх.

ТУУЛАН КИЧГ

Зуни цаг билә. Модна захар Коля йовж йовла. Генткн өвсн көндрәд одна. Коля гүүһәд одна. Өвсн дотр туулан кичг кевтж. Коля терүг курткарн дарад бәрж. Туулаг герүрн авч ирж.

Үгмүд: генткн, захар, туулан кичг.

Нәәрүллһнә зура:

1. Ямаран цаг бәәж?
2. Коля альд йовж?
3. Коля өвсн дотр ю үзж? Туулан кичгиг Коля яһж бәрж? Альдаран авч ирж?

УХАТА НОХА

Нег дәкж бидн эцктәһән заһс бәрхәр оңһцар йовлавдн. Альма гидг нохаһан бийләһән бас авлавдн. Заһс бәрх һазртан ирәд зогсувидн. Эцкм һал түлхәр мод цуглулад йовж одв. Би оңһцдан үлдүв. Альма усна көвәд йовла. Би босхларн хальтрад уснд унув. Усчж чаддг уга биләв. Бәәсн чидлән һарһад хәәкрүв: — «Альма! Альма!» — гиһәд. Альма ирәд намаг киилгәсм чирәд һарһв. Цааранднь яһсан медхшв. Хәлән гихлә, усна көвәд кевтнәв, деерм эцкм зогсҗана, өөрм Альма сууна.

Нәәрүллһнә зура:

1. Заһс бәрхәр йовлһн.
2. Уснд унлһн.
3. Альма харсҗ авлһн.

Даалһвр: Эн келвриг талданар толһалтн.

ЗАҺС БӘРЛҺН

Зуна өрүн билә. Теңгрт үүлн уга, чилгр. Бидн һурвн көвүн заһс бәрхәр һарувидн. Һол манаһас хол биш билә. Һол тал оддг хаалһ тәрән дотраһар һарна. Тәрән сальксд әрә дольгарад бәәнә. Маниг эргәд харадас нисләдәд йовна. Һолын ташу көвәднь ирж зогсувидн. Манас хол биш ик өндр хулсн бәәнә. Бидн һахулян уснд хайчкад суувидн. Удл уга заһсд экләд торв. Халун өдр болв. Уснд өөмчкәд, заһсан авад хәрүвидн.

Үгмүд: чилгр, дольгарад, һахуль.

Нәәрүллһнә зура:

1. Ямаран цаг бәәж?
2. Хаалһ альдаһар һардг бәәж?
3. Заһсан бәрчкәд көвүд яһж?

САМОЛЕТАС ҺӘРӘДЛҺН

Би түрүн болҗ самолетас һурвн җил хооран һәрәдләв. Тер иим билә. Самолет ик деер һарчкла. Нәрхн җим болҗ дор һол әрә үзгднә. Би самолетин далва деер һарув. Летчик нанд докъя өгв. Би самолетас һәрәдүв. Ик хурдар пазрур унув. Удл уга төөлгәсн татад оркув. Парашютм секгдв. Нег селәнә өөр ирҗ арһул буувв. Дарунь хотнас бичкдүд гүүлдҗ ирцхәв. Самолетас яһҗ бууҗ ирсәрм тедн икәр соньмсв.

Үгмүд: самолет, парашют, төөлг.

Нәәрүллһнә зура:

1. Самолетар нислһн.
2. Самолетас һәрәдлһн.
3. Ирҗ буусн һазрт.

ХАВРИН ӨРҮН

Салькн уга номһн өрүн. Теңгрт үүлн уга, чилгр. Өргн көк тег деләд сәәхн кевтнә. Ик хар толһан цааһас нарн улаһад һарна.

Шавшад урһсн өвсн дотраһар олн зүсн цецгәс үзгднә. Холаһар зелләд урһсн модд харлҗ үзгднә.

Деер аһарт торһа шовун җиврән делҗ җиргнә. Нуурт нуһсд, һалуд ниргнә. Шар цоохр шонтл хоңшарарн цокҗ ду һарна. Өндр көлтә, ут күзүтә тоһрун толһан ташуд доңһдна.

Малмуд кевтрәсн босна. Тедн көлән тинилһҗ сунялдна. Хөд, хурһд мәәллднә. Теегүр тедн деләд һарцхана. Үкрмүд цувлдҗ бәәрнүрн адһна.

Хаврин байрта өдр эклнә. Әмтн көдлмштән һарна.

Үгмүд: деләд, зелләд, модд, нуурт, шонтл, хоңшарарн, доңһдна, кевтрәсн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Теегин бәәдл өрүнд ямаран?
2. Теегин урһмл ямаран?
3. Өрүнд шовуд яһна?
4. Кевтрәсн боссн малмуд яһна?
5. Әмтн ю кенә?

ЗАРА

Нег дәкҗ би һолын көвәһәр йовҗ йовад өвсн дотр зара үзв. Зара намаг үзчкәд, атиһәд моһлцград одв. Би көләрн көндәҗ үзүв. Зара өсрәд хатханчгта үсәрн хатхад оркв. Би түүг һоснаннь хоңшарар түлкәд уснд уңһачкув. Зара дарунь усчад, көвә тал һарч ирв. Би түүг махладан кеҗ авад гертән авч ирүв. Герин тал дунд авч ирәд оркчкад, сууһад газет умшув. Кевтәд унтхларн газетән уңһачкҗв. Генткн нөр дотран саржңнсн ә соңсув. Хустг Хустг шатаһад хәләхлә, зара гүүһәд орн дораһур орад одв. Столын өөр кевтсн газет герин тал дунд кевтнә. Шам шатаһад орчкад кевтув. Тагчг хәләһәд кевтнәв. Удсн уга зара дәкәд һарч ирв. Газетүр өөрдәд ирв.

Газетиг хатханчгтан торһҗ авад орн дораһур орҗ одв.

Дәкәд хәлән гихлә нурһн деерән альм авчксн йовна. Тер альман орн дор күргчкәд дәкәд оч йовна. Герин шуһуд альмн овалһата бәәлә. Альмна өөр ирчкәд көлврәд, хатханчгтан дәкәд альм хатхҗ авад, орн дораһур одв.

Тиигәд тер зара герт бәәдг болв.

Даалһвр. Зараг яһҗ үзсән келҗ өгтн.

Үгмүд: атиһәд, хоңшарар, саржңнсн, удсн уга.

Нәәрүллһнә зура:

1. Зара хама йовҗ?
2. Зараг көндәхлә яһҗ?
3. Терүг хамаран авч ирҗ?
4. Герин эзн серәд ю үзҗ?
5. Зара альмиг яһҗ зөөҗ?

ГЕРИН ЭЗН.

Мини эцкм геолог. Эцкм йовҗ одхла герт эцк бәәснлә әдл болхш. Әкм заводт көдлнә, асхн ора ирнә. Бичкн дүм школасн ирчкәд, бүкл өдр һаза гүүдг болв. Номан мууһар дасдг болв.

Дәкәд бас кесг тас уга йовдлмуд һарад бәәв: бешәс утан хәрү һарв, шүлс пол хаһлчкв, түлән чиләд ирв. «Герт залу күн уга болхла эн»—гиһәд мана ээҗ өдр болһн ду һарад бәәдг болв.

Хамг дуту-дундыг чиклж гиж шиидв. Түрүләд бешәс утан һардгинь уурулв. Дәкәд полын хаһрхаг хадув. Номан сәәнәр дасхин тускар дүүдән зааҗр өгүв. Эврән бас номдан ухаһан тәвж дасув. Тер бийнь герин көдлмшән дутал уга кедг биләв. Зәрмдән, ээҗән гемтхлә, хот кедг биләв. Нег дәкж мод орад түлә авч ирв. Асхндңь модан авад ирхләм, мана ээж намаг тосж һарч ирәд, магтв: «Герт күн бәәнә гидг эн»,—гиж.

Даалһвр. Гертән кедг көдлмшинь тускар келвр бичтн. Эн келвриг нәәрүлж келтн.

САР, ЦАНДГ БОЛН КЕРӘН НҮДНӘ ХОНЦ.

(Т У У Л Ь)

Модн деегүр дүүрң улан Сар маңхаһад һарв. — Хәләтн, би ямаран икв, би Нарнас икв — гиж Сар келв. Э, тертн тиим, — гиж нег нүдтә керә зөвтә болв.

Сөөнь өрәлин алднд сал улмин уснд (цандгт) багтж үзгдв.

Улмин усн байрлж хәәкрв:

— Би Сарас ик бәәжв. Сар мини уснд багтад цань дала зә оддудт үлдв.

— Тиим, тертн чик,—гиж нег нүдтә керә зөвтә болв. Сариг багтаһад цань оддудт зә үлдсн болхла, та Сарас икит... Болв мини нүдн танас ик. Таниг, Сариг оддудтаһинь багтаһад, цань цуг эн улмиг багтах зә үлднә. Терүгинь соңсчкад керән зүн нүдн деер бәәсн Хонц деерлкж келв: — Делкә деер икнь бив. Кемр би чини барун нүдиг бас хаачкхла (бүркчкхлә), цандгиг сартаһинь хойраһинь биш, цуг делкәг хаачкхв,—гив.

Ү г м ү д: маңхаһад, улм, цандг, деерлкж.

Даалһвр: Эн туульд эврән зура зурад, нәәрүлж келтн.

АРАТ БОЛН КЕРМН

Аратин нүкн деер, өндр модна ацмуд заагт кермн бәәж. Кермн моднас модн деер һәрәдәд, ацас ац деер һәрәдәд, аратиг наад бәрәд бәәнә. Көгшн арат кермнд уурлад бәәнә. Нег дәкж арат тагчг кевтнә. Генткн кермн аратин түс деерьн ирәд чишкәд оркна. Арат үксн болад кевтнә. Кермн һазрт бууһад, аратин өөрәһәр гүүһәд

һарна. Арат тагчг кевтнә. Кермн бас чигн зөрглнә. Аратин толһа деер модна дурс хайчкад, сүүлән харһулад гүүһәд һарна. Тер хоорнд арат өсрәд босна. Кермниг шүүрәд бәрчкнә.

Үгмүд: уурлад, деернь, бууһад, сүүлән, хоорнд шүүрәд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Кермн аратиг наад бәрлһн.
2. Аратин мек.
3. Кермнә үкл.

ҮҮРМҮД ДӨҢНВ

Бидн эктәһән хоюрн бәәнәвдн. Экм шикр кедг заводт көдлнә, би 4-гч класст сурдув. Нег дәкҗ көдлҗәһәд мини эк һаран шавтаҗ. Тегәд эким больницд орулҗ.

Гертән һанцарн үлдүв. Герич көдлмш дала. Һарудт тәрсн юмсуд хурагдҗ авгдад уга билә. Мини тер зовлңгиг мана класс медв. Мана классин көвүд бәлн күүкд нанд келв: «Чи бичә зов. Бидн чамд дөң болнавдн» — гиҗ. Урокин хөөн үүрмүдм күрзсән авсн ирцхәв. Зәрмнь боднцг малтв, зәрмнь морковь, свекл малтв. Асхн шидр цуһараһинь малтад, герүрм зөөһәд өгчкв.

Маңһдуртнь би больницд бәәсн экдән одув. Яһҗ үүрмүдм дөң болсиг экдән келҗ өгүв. Экм икәр байрлв.

Үгмүд: хоюрн, соңсчкад, зовлңгиг, маңһдуртнь.

Даалһвр. Яһҗ үүрмүдтән дөң болдган бичтн.

ХОЙРДГЧ КЛАСС

ХАВРИН АСХН

Нарн улаһад суув. Теңгрт үүлн уга. Салькн уга, номһн асхн. Хотна захар малмуд орж йовна. Көдлмшәс әмтн көлгәр, машиһәр хәрж иржә йовна. Машинә төгәсәс тоорм пүргәд һарна. Уульнцд наадсн бичкдүдин дун холд соңсгдна. Хаврин дулан сө хотиг бүркв. Әмтнә шууган төвкнв. Цадхлң малмуд шуукрлдад кевтцхәнә. Дорд бийәс сар мандлад һарв.

Ү г м ү д: пүргәд, төвкнв, мандлад.

Нәәрүллһнә зура:

1. Ямаран цагв?
2. Малмуд альдас ирнә?
3. Әмтн ю кеҗәнә?
4. Бичкдүд ю кеҗәнә?
5. Әмтн, малмуд яһв?

ЗУНИ ӨДР

Зуни өрүн чиигтә нигт өвсн дотраһар йовхла йир сәәхн. Қамб шарлҗна үнр хамрт таангрна. Өрүн эрт аһар цевр болн сергмҗтә. Өрлә торһа шовун җиргнә, салькн серҗгнҗ үләнә. Удл уга нарн сәәхн улаһад һарна.

Нарн улм-улм өөдән һарна. Сөөнә унсн өвснә чиг хагсна. Халун улм чаңһрна. Теңгрт цаһан-цаһан үүлд һарна. Үдин алднд йир цунцг болна. Әмтн, аһрусн уга цуһар сүүдрлнә. Зуг өвсн дотр царцахан дун соңсгдна.

Зуни халун өдр давна. Ора болна. Салькн серҗгннә. Нарн сууна. Серүн сәәхн асхнд әмтн таалгдҗ амрна.

Ү г м ү д: таангрна, сергмҗтә, торһа шовун, сүүдрлнә, таалгдҗ.

Нәәрүлліннә зура:

1. Зуни өрүн өвсн, аһар ямаран болна?
2. Нарн өөдән һархла ямаран болна?
3. Үдләд әмтн болн аһруд яһна?
4. Зуни асхн ямаран?

ЭЛСТИН ЦЕЦГӘС

Зуна цагт Элстин уульнцсар олн-зүсн модд көкрҗ шавшна. Аллейәр, тротуарин хаҗуһар ке-сәәхн цецгәс урһна. Улан, цаһан, шар, цеңкр, оошг өңгтә цецгәс күүнә седкл байрлулна. Тедүкнәс хәләхлә кевс мет болҗ үзгднә. Теднә хаҗуд, бичкн доскс деер — «Бичә таслтн, хәләҗ хартн! — гиҗ бичәтә бәәнә.

Тер цецгәәсин экиг Ар Кавказас, Москваһас авч ирнә. Тедниг тәрҗ урһадг шишлң һазр Элстд бәәнә. Тенд көдлдг улсиг балһсан кееруулдг улс гиҗ нерәднә. Школмудын сурһульчнр бас тер көдлмшт орлцна. Тедн школыннь өөр, гериннь өөр цецгәс урһаҗ, хәләҗ харна.

Нәәрүлліннә зура:

1. Элстд ямаран цецгәс урһна?
2. Теднә экиг альдас авч тәрнә?
3. Тана школын өөр ямаран цецгәс урһна, терүг тәрлһнд таанр орлцдвт?

Даалһвр. «Мана школын цецгәс» гидг нертә ахр келвр бичүлх.

ӨҢГӘН СОЛЬҖ СӘӘХРНӘ

Дорҗин Павел.

Көк теңгс налаһад,
Көдә болҗ цәәнә.
Көкрсн эрг деернь,
Каспийск балһсн дүңгәнә.
Төгрг шар нарн
Теңгсин цаагас өөдлнә.
Тоһрун күзүтә кран
Толһаһан гекҗ нәәхлнә.

Балһсн мана баахн
Болв өсхнь лавта.
Баһчуд мана итклтә,
Балһсан кееруулх арһта.
Өндр цаһан гермүд
Өдр ирвәс босна.
Өргндән—утдан балһсн
Өңгән сольҗ сәәхрнә.

Даалһвр. Эн шүлгиг сурһульчнрар умшулад күүндвр кех. Эврәннь балһсна, селәнә тускар ахр тодлвр бичүлх.

ТЕЕГИН ХААЛҺ

Машид ард-ардасн цувлдад гүүлдәд бәәнә. Цокан уга тегш сәәхн хаалһ цәәһәд өмннь кевтнә. Тоорм мел бүргхш. Машид ә угаһар шурҗгнад йовна. Эн — Элст болн Дивн хоорндк асфальтн хаалһ. Хур орв чигн энд бальчг һархш, шуурһн шуурв чигн цасн торхш. Машид сө, өдр уга ачлһ зөөнә.

Урдн̆ь, асфальт уга цагт күчр билә. Хур орхла бальчг һарад, ачлһта машид улмдад, буцад, зогсдг билә. Шофермүд болн машид деер йовсн әмтн зовдг билә. Кесг цаган киидән өңрәдг билә. Тер дотр намрин хурт, үвлин шуурһнд зовлңгта болдмн.

Ода мел оңдан. Йовхд амр болн шулун. Эн хаалһар йовсн үлс байрлна. Тер дотр шофермүд байрлна.

— Ямаран сән хаалһ! Машиг залхд йир амр, — гиҗ шофермүд байрлҗ келнә.

Үгмүд: цувлдад, цокан, бүргхш, шурҗгнад, улмдад, буцад, киидән, шуурһнд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Элст Дивн хоорндк асфальтн хаалһ.
2. Асфальт уга цагин хаалһин бәәдл.
3. Эн хаалһар йовснаннь тускар келх.

Үлгүрмүд:

Зөв махлад толһа хандг, зөвтә үгд седкл хандг. Байрлсн керә бәәгдг.

ХОЙР НӨКД

Модн дотраһар хойр нөкд йовҗ. Негндн̆ь бу бәәҗ. Генткн моднас зөрлцәд аю һарч. Буута нөкднь гүүһәд модн деер һарч. Наадк нөкднь хаалһ деер үлдҗ. Үксн күүг аю көндәхш гиҗ тер соңссн бәәҗ.

Тегәд үксн болад кевтнә. Аю ирәд үнршлчкәд йовҗ одна. Буута нөкдн̆ь модн деерәс бууна. Үүрәсн сурна: «Чамд аю чикндчн шимлдәд ю келв?» Тернь келнә — «Әәмшгтә цагт нөкдән хайчкад зулсн күн му күн», — гиҗ аю келв гинә.

Үгмүд: зөрлцәд, үнршлчкәд, шимлдәд, әәмшг.

Нәәрүллһнә зура:

1-ч зург. Модн. Аю. Буута күн, модн деер һарч йовна. Бу уга нөкднь зогсҗана.

ҺУРВН ҮР

Баатр гертәсн авч һарсн хотан геeҗ. Күүкд ик заврт хотан һарһад идцхәнә. Баатр түдүхн зогсад бәәнә Нарн Баатрур ирнә. Нарн Баатрас: —Яһад хотан эс иднәч? — гиҗ сурна.—Хотан геечкүв, — гиҗ Баатр келнә.— Геехмн биш билә, —гиҗ Нарн Баатриг сурһна. Бийнь ик моһлцг өдмг идҗ бәәнә. Баатрур хойрдгч үүрнь — Церн ирнә. Церн Баатрас хотан әлд геесинь сурна.—Хотан хавтхдан дүрхмн биш билә,— гиҗ Церн сурһмҗан өгнә.

Дарунь Санл ирнә. Санл үг сурхш. Идҗәсн тоста өдмгәсн хуһлад Баатрт өгнә.

Үгмүд: Баатр, күүкд, идцхәнә, геесинь, сурһмҗан.

Нәәрүллһкә зура:

1. Баатр хотан яһҗ?
2. Нарн Баатрт ю келҗ?
3. Церн Баатрт ю келҗ?
4. Санл Баатриг юуһар дөңнҗ?

ШОНТЛ

Мана герин өөр хуралһата архсн бәәнә. Терүн деер өрүн болһн нег сәәхн шовун ирҗ сууһад, — кук-кук — кук-кук — гиһәд ду һарна. Тер шар-цоохр өрвлһтә, ут хоңшарта, ут залата шовун. Үкр-харас тер ик. Неринь би меддго биләв. Тегәд ээҗәсн сурув:

— Ээҗ, эн ямаран шовумб?

— Шонтл гидг шовун. Күүнд туста шовун. Халун һазрас нисҗ ирдмн. Намртнь хәрү нисдмн, — гиҗ ээҗ намд цәәлһв.

Нег дәкҗ тер шонтлыг ду һарч суутлнь би өөрдәд одув. Генткн арһсн дотрас бас нег шонтл нисәд һарв. Хәләхлә, арһсн дотр үр бәәнә. Үр дотрнь ик амта, ик толһата, улан-улан һууҗмлмуд кевтнә.

Хөөнь шинҗлә бәәтл, тер шонтл үүрүрн хот зөөснь үзгдв. Тедн царцаха, хорха, батхн бәрәд һууҗмлмудан асрдг бәәҗ.

Үгмүд: шар-цоохр, хоңшарта, залата, һууҗмлмуд, үүрүрн, царцаха.

Нәәрүллһнә зура:

1. Шөнтл яһж ду һарна? Тер ямаран бәәдлтә?
2. Үүрән тер альд ясна?
3. Юуһар һууҗмлмудан асрна?

ЧОҺРАН НУУРИН КӨВӘД

Өрүни номһн маңһарт нур мелмәҗ сәәхрнә. Энүнә тегш, цегән усnд теңгрин үүлн үзгднә. Усн арһул көвәһән цокад, нарна герлд мөңтрҗ гилвкнә. Эн — Ик-Буурла района өмн захд бәәх Чоһрайск тогтал нур мөн. Энүг әмтн Хальмг теңгс гиҗ нерәднә.

Урдnь энд усн уга хагсу Чоһран һолын белчр бәәсмн. Цөн җил хооран энд эн нур эклҗ тогтагдла. Эн нур арвн зурһан миңһ һар гектар һазр эзлҗәнә. Өргндән эн — арвн километрт, утдан дөчн йисн километрт сунҗ кевтнә. Эднәс усн каналар гүүһәд, Черноземельск района һазрур орна. Энүг Черноземельск канал гиҗ нерәднә. Эн утдан 140 километр.

Ода эн нуурин болн каналын көвәһәр шин эдл-ахус тогтҗана. Зер-земшн, темс, үзм урһадг, тутрһ тәрдг совхозмуд бүрдәҗәнә. Энд заһсна завод, модна эдл-ахус бас тогтҗана. Хойр-негн җиләс нуурин көвәһәр модн көкрҗ сәәхрх.

Теңгсин көвә әмтнә амрлһнд бас сән таалта бәәр болх. Энд амрлһна гермүд, санатормуд болн пионерск лагерьмүд бүрдәгдх. Теңгсин дольгаг керчҗ катермүд, «Ракета» болн «Метеор» гидг нертә хурдн кермс йовдг болх.

Урдnь хагсу бәәсн мана тег ода эн усна күчәр өңгән сольҗ сәәхрҗәнә. Ик-Буурла болн Черноземельск райодын эдл-ахус күч авч делгрҗәнә.

Үгмүд: маңһарт, мөңктрҗ, гилвкнә, таалта, тогтал нур.

Нәәрүллһнә зура:

1. Тогтал нуурин бәәдл.
3. Нуурин көвәд бәәх эдл-ахус.
2. Нуурин эзлҗәх аһу болн Черноземельск канал.

Эн нур альд бәәхиг Хальмг республикин картд олҗ хәләтн.

ХАЛЬМГИН ГАЗ

Элстәс өмәрән зу шаху километрт Ик-Буурл гидг селән бәәнә. Кесг җил хооран эн дүң-дүлә, цөөкн гермүдтә хотн билә. Нег дәкҗ нааран һазрин өрин зөөр хәәдг улс ирв. Тедн энд һазр бурһудв. Генткн нег өдр газ хагдад һарв. Тер метан гидг газ бәәҗ. Эн газ бийнь шатна. Көк өңгтә һал һарна. Тегәд чигн энүг «көк» түлән гиҗ бас нерәднә. Энүгәр гер дулатхна, хот болһна. Хот йир шулуһар болна. Эн цевр, үнр уга йир сән түлән!

Эн газиг мана республикин хотл — Элст балһснур орулх болҗ шиидв. Тегәд һазр малтад, болд трубас тәвв. Терүгәр газ гүүһәд Элстүр ирв. Ода Элстин кесг зун патьр болн онц гермүд газар дуладхгдна. Хот келһнд бас олзлна. Терүнә төлә газар шатдг плитас тәвгднә.

Эн газ шатадг болснас нааран кесг зун тонн түлән әрвлгддг болв. Әмтнә бәәдл ясрв. Газ оруллһн цааран дан кегдхмн. Гер болһн газар дуладхгддг болх.

Үгмүд: дүң-дүлә, һазрин өрин, метан, дуладхгдна, әрвлгддг.

Нәәрүллһнә зура:

1. Ик-Буурл селән.
2. Газ оллһн болн терүнә чинр.
3. Элстүр газ оруллһн.
4. Газин олз-тус.

Үлгүр:

Алтн элвг һазртан үн уга.

БИЧКН ХӨӨЧ КҮҮКН

Җимбин Андрей.

Генткн дорд-ар үзгәс ик хар үүлн һарв. Үүлн өөрдх дутман улм нигтрәд йовна. Хөөч күүкн Ноһан хөөдән хураһад, өөдмин ташуһар залхар седв. Салькта хур асхад орв. Хөд хурт үрүдәд гүүлдв. Салькн улм чаңһрад, хур нигтрв. Өрү хәләдг арһ уга. Ноһан хөөдиннь өмн һарад хошурн залхар седв. Болв җисҗ йовх хөд күч өгхш. Ноһана хувцнь норад күндрәд, бийнь көшәд ирв. Зәрмдән эн уульхдан күрәд одна.

Аш сүүлднь хур салькн хойр номһрв. Хошасн зөвәр холд һарч одсан Ноһан медв. Хөөдән хәрү залад туув. Хурт норсн хурһд даарад, чичрәд йовна. Ноһан бийнь бас даарад, чичрәд йовна. Холын харан тасрад, бүрүл болад ирв· Ноһанд әәх седкл орад, энд-тенд һарсн әәһәс чочад йовна. Тиигҗ йовтлнь мөр унсн ах хөөч тосҗ ирв. Ноһан йир икәр байрлв. Ноһанд тер деернь хагсу хувц өмскәд, мөрн деер мордулв.

Тиигҗ бичкн хөөч күүкн түрүн болҗ хурт норв.

Үгмүд: дутман, оһтрһу, җисҗ, харан, чичрәд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Үүлн һарад, хур орлһн.
2. Хөд хурт үүрүдлһн. Ноһана зовлһн.
3. Хур зогслһн.
4. Ноһана байр.

Даалһвр: хөөнә, үкрин хошт одад, эцкдән, ахдан дөң болснаннь тускар келүлх.

«КИИТН ЦАҺАН ААВ»

(Шин җилин дун)

Ө-шуһу модн дотраһар
Өргн цаһан теегәр,
Шуурһта киит татад,
Шурҗңгнҗ цас шухтнулад,
Цаһан авһа өвгн,
Цасн цаһан ачтаһан,
Цаңгтсн киитәр хүвсхәд,
Цаатн адһҗ аашна.
Шин җилитн йөрәҗ,
Шикр-балта түгәхәр,
Шуурдҗ тер йовна,
Шулуһар бичкдүд тостн!

Үгмүд: ө-шуһу, шухтнулад, цаңгтсн, хүвсхәд, шуурдҗ, түгәхәр.

Даалһвр. Эн шүлгиг чееҗәр дасхмн.

ШИН ҖИЛИН БАЙР

Шин җилиг бидн икәр күсҗ күләнәвидн. Мана школд шин җилин нәр-наадн оньдин бахмҗта болна. Школын ик хорад ке-сәәхн елк тәвгднә. Олн зүсн наадһасар, зургудар, хоран эрсмүд, потолок бүтәгдҗ кеерүл-

гднә. Елкин эргнд бидн дуулҗ, биилҗ, шүлгүд келҗ нәәрэн байртаһар эклнәвидн.

Тер саамла генткн сцен секгднә. Күнкнсн дун соңсгдна. Цаһан махлата, ут цаһан сахлта, ут улан девлтә, ут тайгта «Киитн цаһан аав» һарч ирнә. Тер маниг йөрәнә. Хаҗуднь «чиндһн цаһан ачнь» йовна. Ардаснь цаһан «туулас», шар «арат», «чон», оцл «аю» һарч ирнә. Тедн бууҗ ирәд манла хамдан елк эргәд биилнә, ду дуулна. Йир сергмҗтә болна.

Дарунь «киитн цаһан аав» байрта, инәдтә үг келчкәд, манд шин җилин белг түгәҗ өгнә. Тернь йир сән!

Үгмүд: күсҗ, бахмҗта, күңкнсн, кееруlгднә, тайгата.

Даалһвр. Тана школд шин җилин нәр-наадн яһҗ кегддгиг келтн, бичтн.

АЭРОПОРТ

Элстин дорд үзгт өөдм деер аэропорт бәәнә. Энд олн зүсн самолетмүд бәәнә. Өдр болһн эндәс кесг самолетмүд нисҗ һарна, нисҗ ирнә. Эндәһәр дамҗҗ Москваһур, Ростовур, Әәдрхнүр, Грознур ик самолетмүд әмт зөөнә. Мана республикин районур өрүн болһн самолетмүд нисҗ һарна.

Нисхәр бәәх, нисҗ ирсн улс аэропортын герт оньдин дүүрң болна. Тедн дунд медәтнр чигн, бичкдүд чигн бәәнә. Цуһар самолетар нисхд дурта. Самолетәр хурдн, цевр, амр болн соньн. Дурта һазртан сансн цагтан күрч болхмн.

Аэропортын көдләчнр әмтнд сән таал тогтахар шунна. Энд әмтн амрдг хора, улан шуһу бәәнә. Хот уудг салу гер бәәнә. Самолет ирҗ буухиг болн нисҗ һархиг урдаснь радиоһар соңсхна.

— Ода Ростовас самолет нисҗ ирв!

— Әәдрхнүр нисх самолетд әмт суулһлһн эклчкв! —

— Башантаһур нисх улс белдцхәтн! — гиһәд мел тасрхан уга зәңгләд бәәнә.

Энд санитарн самолетмүд бас бәәнә. Кемр күнд гемтә күүнд бачм дөң кергтә болхла теднниснә. Селәнә эдл-ахун көдлмшт орлцдг самолетмүд бас чинртә керг

күцәнә. Тедн тәрәнә теегт тежәл тараж цацна, тәрәнтемснә хортнла ноолда кенә.

Үгмүд: аэропорт, дамжж, таал, шунна, санитарн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Элстин аэропортын бәәдл.
2. Аэропортын диг-даран.
3. Самолетмүдин күцәдг көдлмш.

Таанрас кен самолетәр нислә? Терүнәннь тускар келтн.

Р. Дентелинова.

СӘӘХН ДУН БОЛХВ?..

Бүрүл болж йовх цаг. Бичкн Дорж дү күүктәһән хоюрн селәнә захд наачана. Генткн нур талас ква... ква... ква... гисн дун соңсгдв. Эн хойр шуугдган уурад, болһаж соңсад, юуна дууһинь медхәр чиңнв.

— Ямаран дун болхв... Шовуд иигж дуулхий? Аль тууласин дунв, юн соньн дун болхв? — гиж эдн өврцхәв.

— Юуна дунь төрүц нанд медгдхш. Ноһан, чи меддг болвзгоч? — гиж ахнь дүүһәсн сурв.

— Уга, би бас меджәхшив, нам иим ду би мел соңсад угав, — гиж дүнь келв. Эдн нуурин кэвәд кесгтән чиңһнәд суув. Бүрүлин гегән тасрад, харңһурад ирв. Меклә‌син дун улм чаңһрад, кесг күн дууһан негдүләд дуулжах метәр геглзж ярглдв.

Эн хойр зөвәр ормалдж, энд-тендән хәләв. Дорж, йовий хәрий, — гиж Ноһан ахан адһав.

— Ноһан, зогсжа, эднч уурта бәәх кевтә. Мана ардас көөхлә яахв, невчк бәәй, — гиж Дорж арһул келв. Ноһана чирә хүврәд, уулъх бәәдл һарв.

Генткн Дорж ормасн өсрәд, һәрәдәд, альхан ташад байрлв:

— Юуна дууһинь медчкүв...

— Үзжәнч тер һәрәдж йовсн юм, зуг неринь мартчкжв, — гиж келәд меклә тал заав.

— Ой, мама! — гиһәд Ноһан улм әәв. — Алчк, алчк!—гиж Ноһан хәәкрв.

— Ноһан, арһулд, энүгич алж болшго. Э... э... ода

олдв. Ме... ме... меклә. Эдн уснд чигн, һазр деер чигн бәәдг аһрусн. Кү зуух биш, күүнд тусан күргнә, батхн, бөкүн бәрж иднә, һарудт хорлдг хорхас иднә, — гиж әәж намд келлә, гиж ахнь цәәлһв.

Юуһинь медж авсн ах-дү хойр, һар-һарасн бәрлдәд, хоорндан күүндәд, байрта хәрцхәв.

Үгмүд: бүрүл, геглзж, ормалдж, ярглдв, чирәнь хүврәд.

Даалһвр. Эн келвриг умшчкад, ахр учр-утхинь келж өгтн. Эн бичкдүд ямр дүңгә наста болх? Сурһульчнрт бәәх иим дүүнрин тускар, тедн яһж нааддгин тускар күүндвр кех.

Үлгүрмүд:
Икәр мед, баһар кел.
Әәхд — баатр уга.

ШАВТА НУҺСН

Нег аңһуч нохаһан дахулад усна көвәһәр йовж йовла. Генткн нохань хулснур гүүһәд орж. Аңһуч ардаснь орна. Хулснас нуһсн усчад һарч ирнә. Арднь һууҗмлмуднь дахж.

Аңһуч нуһсиг хана. Бууһин дун һарлһнла нуһсн хулснур орна. Һууҗмлмуднь бас хурлзад хулснд бултцхана. Удл уга нуһсн һарч ирәд күүкдән дуудна. Нег далвань шавтад, терүнәснь цусн һарч йовхиг аңһуч үзнә. Экиннь дуунд һууҗмлмуднь хәрү өгнә. Нег-негнәннь ардас бичкн-бичкн шар һууҗмлмуд эк талан ирнә.

Аңһуч сананьзовна. Болһал уга хаснадан бийән гемннә. Нохаһан дуудж авад аңһуч хәрнә. Чикндь нуһсна болн һууҗмлмудын генәртә дун соңсгдад йовна. Хөөннь тер аңһуч бичкн һууҗмлмудта шову хадган уурв.

Үгмүд: һууҗмл, шавта, гемннә, генәртә.

Нәәрүллһнә зура:

1. Аңһуч нуһс үзнә.
2. Нуһсиг халһн.
3. Нуһсн күүкдән яһж дуудна? Аңһуч нуһсдт яһад сананьзовж?

ШОВУДЫН НИСЛҺН

Намр. Киитн салькн, хур орлһн. Серүн намр эклхлә, шовуд чигн дулан һазрур нисхәр белдвр кецхәнә.

Шовуд болһна нислһн оң-онгдан болна. Түрүләд баахн баг-багар нисҗ һарцхана. Зууран негдәд, цуглрад йовҗ кесг минһн шовуд болҗ одна. Шовуд болһн тохм-тохмарн талдан цуглрҗ ниснә. Һалуд, нуһсд, үкр хармуд, харадас, тоһруд, хунмуд, көк-хутн тал-талдан баг болҗ нисцхәнә. Зәрм шовуд өдрт ниснә, сөөднь идшлнә. Болв шовуд ик зуудан сөөд ниснә.

Нисдг хаалһнь теднә күчр. Кесг шовуд зууран икәр үкнә. Чаңһ салькн, киитн хур, будн икәр тедниг түрәнә. Ташр аңгуд, махч шовуд тедниг зуурнь дәәлнә. Хаалһ алдад, харһнад чигн кесгнь үкнә. Тер дотр икәр теңгс деегүр нисхләрн үкнә. Энүнд зуг чидлтә гиснь тесҗ ниснә.

Үгмүд: идшлнә, будн, тесҗ.

Нәәрүллһнә зура:

1. Намр ирлһн.
2. Шовудын нислһн.
3. Хаалһин түрү болн әәмшг.

ТӘӘЛВРТӘ ТУУЛЬ

Ааһин чинән зальд,
Алтн делкә көлчәҗ. (Нарн).

МАНА НУУРТ

Мана селәнә өөр ик нур бәәнә. Эн нуурин уснь йир цевр. Холас хәләхлә көкрҗ үзгднә. Нуурин көвәһәр хулсн, зегсн урһна. Үвлд нур көрхлә бидн конькиһәр дошад нааднавдн. Мөснь тегш болн гилгр.

Хаврт йир сәәхн. Олн зүсн шовуд энд ирҗ идшлнә. Хулсн, зегсн заагт эдн өндглнә. Өрүн эрт босад чиңнхлә һалудын, нуһсдын дун ниргәд бәәнә.

Зунд бидн оңһцар йовад заһс бәрнәвдн, уснд өөмнәвдн. Зуна дулан, сарул асхн, мекләс шуугҗ дуулна. Би теднә шуугата дууг соңсхдан йир дуртав.

Үгмүд: зегсн, тегш, гилгр, идшлнә, оңһцар, шуугҗ.

Нәәрүллһнә зура:

1. Нур альд бәәҗ?
2. Нуурин көвәһәр юн урһна?

3. Үвлд бичкдүд энд ю кенә?
4. Хаврт энд ямаран?
5. Ямаран шовуд ирҗ идшлнә?
6. Зуна цагт бичкдүд ю кенә?

ЗӨРМГ ПИОНЕР

Пионер Санл школасн һолын көвәһәр хәрҗ йовҗ. Генткн күн хәәкрсн энүнд соңсгдна: «Чивҗәнәв! Чивҗәнәв?»—гиҗ. Бичкн көвүн Сережа хәәкрҗәсн бәәҗ. Тер оңһцар наадҗ йовад уснд унҗ. Санл хувцтаһан уснд гүүҗ орад, Сережиг татад авч ирнә. Сережа ухаһан геечкҗ. Санл терүнд ки орулна. Сережа сергәд хәрнә.

Маңһдуртнь Санлын зөрмг йовдлын тускар школнь медҗ. Пионерск дружина совет Санлд ханлт өргҗ.

Даалһвр. Бийләһән болсн иим йовдлын тускар келтн.

ЗЕР-ЗЕМШИН САД

Кесг җил хооран бидн школынны өөр зер-земшин модд тәрүвидн. Җил болһн теднән хәләҗ харнавдн. Ода кесг зун альмна, чииһин, өргин модд урһҗана. Нидн җил эклҗ түрүн зер-земшән хураҗ авувидн. Альмн йир сәәнәр урһв.

Дәкәд мана садт хойр зун үзмин модд урһҗана. Җилд болһн ик урһц авнавдн.

Мана Мичуринцнр җилин эргцд садан хәләҗ харсн деерән шинҗллһнә көдлмш бас кенә.

Эн җил мана пионерск отряд Чкаловин нертә колхозд дөң болҗана. Теднә арвн гектар сад хәләҗ харнавдн.

Ү г м ү д: модд, өргин, үзмин, деерән, шинҗллһнә, гектар.

Даалһвр. Тадн яһҗ зер-земшин модд тәрҗ урһаснанны тускар бичтн.

ХУРҺД ӨСКЛҺН

Мини эцк колхозин хөөч. Нег дәкҗ би эцкән дахад хошд одув. Хөд экләд хурһлҗасн цаг билә. Кесг хөд

икр хурһд һарһж. Түрүләд тедн унад-босад экән көкж чадхш. Тедниг би экднь көкүлдг биләв. Хурһта хөөдиг салу клеткт орулдг билә. Би теднд өвс тәвж өгәд, услад, клетксинь цеврләд, цевр девскр делгж өгәд хәләдг биләв.

Өнчн хурһд бас бәәдмн, тедниг би шилд үс кеж авад, шилд резин өмскчкәд көкүлдг биләв. Тиигәд асрад кесг хурһд өсквв. Намаг үзхләрн тедн гүүлдәд күрч ирдмн, йир өкәр болдмн.

Хөөнь би үүрмүдтәһән хөд хурһлхла оддг болув.

Үгмүд: хөөч хошд, икр хурһд, девскр, һуужур, үзхләрн.

Даалһвр. Эн келвриг һурвдгч нүүрин нерн деерәс келтн, зура зурад, нәәрүлж бичтн.

МАНА ШКОЛ

Мана школ селәнә захд бәәнә. Школын эргнд олн зүсн модд урһна. Мана школ хойр давхр улан чолун гер, у, сарул классмудта. Класс болһна терзс деер цецгәс бәәнә. Школын хаша дотр олн зүсн цецгәс урһна. Хаждудь зер-земшин сад бәәнә. Хаврт болн зунд бидн эдниг хәләж харнавдн. Дәкәд олн зүсн темс тәрж урһнавдн.

Даалһвр: Эврәннь школын тускар иим келвр келтн, бичтн.

МАНА СЕЛӘН

Ямаран селәнд бәәнәт? Ямаран һолын (нуурин) өөр тана селән бәәнә? Тана селәнә эргнд юн бәәнә? Тана селәнд ямаран колхоз, эс гиж совхоз бәәнә? Тана школ альднь бәәнә?

Даалһвр. Эн зураһар түрүләд нәәрүләд келтн, дәкәд нәәрүләд бичтн.

МАНА НОХА

1. Тана ноха ямаран?
2. Нернь юмб?

3. Өдрт ю кенә?
4. Сөөд хама хонна?
5. Наадхларн таниг дахну? Малан яһҗ хәләнә?

Даалһвр. Эврәннь нохан, миисин тускар келтн (бичтн).

АРАЛҖН

Зунд өвсн дотр бичкн аралҗс бәәнә. Тедн гөлм татад, бөкүн, батхн, үләс бәрҗ иднә. Намрт, серүн орхин өмн, тедн үвлзх дулан һазр хәәһәдниснә.

Намрин дулан нарта өдрт тедн ниснә. Модна бүчр деер һарад аралҗн гөлмән татна. Терүгинь салькн үләһәд уттулна. Аралҗн гөлмин нег захднь торад ниснә. Салькн гөлмиг улм өөдән өргнә: һол, нур деегүр аралҗн ниснә. Аралҗн амрхар седхләрн гөлмән хурана. Тегәд һазрур бууна. Энүндән эн үвлзх һазр хәәнә. Кемр тааста һазр эс олдхла, тер дәкәд нисәд һарна.

Ү г м ү д : аралҗн, гөлм, үвлзх, үләсн.

Нәәрүлҗ бичлһнә зура.

1. Зунар бичкн аралҗс яһҗ бәәнә?
2. Аралҗн яһҗ нисдв?
3. Үвлд ямаран һазрт тедн үвлздв?
4. Аралҗн һазрур яһҗ буудв?

Тәәлвртә туульс.

Көл уга — йовна.
Җивр уга — ниснә.

Довунд долан нүкн.

САША ЧЕКАЛИН

Немшлә экләд дәәлдхд Саша Чекалин арвн зурһата билә. Тиигхд эн школд сурчала, комсомолец билә.

Сашан бәәсн селәнд немшнр орҗ ирв. Тегәд тер партизанск отрядт оч орв. Эн сән разведчик болв. Немш бәәсн селәдүр эн зөрмг кевәр оддг билә. Партизанск отрядтан хортна тускар тодрха сән зәңг авч ирдг билә.

Нег дәкҗ эн хотнд хонҗала. Нег өшәтн терүг немшд бәрүләд өгчкҗ. Немшнр терүг сарад орулад оньслчкҗ. Болв зөргтә көвүн сөөһәр терүнәсн һарад партизанмудур ирҗ.

Кесг хонсна хөөн немшнр Сашаг дәкәд бәрҗ авч. Эн саамд энүг балһснур авч одҗ. Тендән энүг цокад зоваж. Болв эн бичкн герой үг келж өгсмн уга, кү бәрүлж чигн өгсмн уга.

Фашистнр Сашаг цааҗлх болҗ шиидҗ. Сашаг дүүҗлх һазрур көтләд йовхла эн Советск Союзин частр дуулж.

Тиигҗ бичкн герой, комсомолец Саша Чекалин Төрскнәнь төлә үкж.

Үгмүд: оньслчкҗ, партизанмуд, цааҗлх, частр, дуулж.

Нәәрүллһнә зура:

1. Саша партизанск отрядт.
2. Түрүн бәргдлһн.
3. Хойрдгч бәргдлһн.
4. Сашан үкл.

Үлгүр: Зөргтә нег үкдг, әәмтхә — хойр.

ХӨД КИРҺЛҺН

Элстин деед бийд, ик хол биш, «Хүүрә Сала» гидг һазрт «Страна Советов» колхозин хөөнә ферм бәәнә.

Эн салан ар бийднь хойр һурвн цаһан гер холас, тенгс дунд йовх җилктә оңһцс мет, цаһаҗ үзгднә. Нег ик ут цаһан герн хөөнә ферм. Эн ферм эргнд энд, тенд деләд идҗ йовх торһн нооста хөд үзгднә.

Эн колхоз кесг миңһн хөөтә. Фермүр өөрдх дутм хөөнә хошмуд өөрхн-өөрхн харһад йовна. Ода хөд кирһҗәх цаг. Кирһчксн хөд фермәс һарч йовна, кирһгдәд уганъ — фермүр орҗ йовна.

Хөөг энд электрическ машиһәр кирһнә. Машиһәр кирһсн шулун болн амр. Өдртән нег күн 40—50 хө кирһнә. Кирһчксн ноос цуглуллһнд бичкдүд бас көдлнә. Теднә цуглулсн ноосиг чиңнүрднә. Нег-негнәсн икәр цуглулхар тедн дөрлднә.

Чиңнүрдчксн ноосиг машинд шахад, мишгт кеһәд уйна. Мишгт кесн ноосиг машинд ачад зөөнә.

Үгмүд: бийднь, җилктә оңһц, хөн, деләд, электрическ, чиңнүрдчксн, ноосн.

Нәәрүлҗ бичлһнә зура:
1. Колхозин хөөнә ферм бәәх һазр.
2. Ферм эргнд йовх хөд.
3. Хөд кирһлһн.
4. Бичкдүдин дөң.

Даалһвр. Гермүдиг юунла дүңцүлҗәхинь цәәлһтн.

СОЦИАЛИСТИЧЕСК КҮЧ-КӨЛСНӘ ГЕРОЙ

Кезәнә байн улс угатя улсиг зардг бәәсмн. Угатя улс теднә хөөһинь, үкринь хәрүлдг билә. Бембшә Эрднь бас баячудт зарц болҗ йовла. Эн ик баһасн авн баячудын хө хәрүлдг бәәсмн. Ик зовлңг түрү үзҗ өссмн.

Советин йосн тогтхла эн зарц болдган уурв. Дәкәд колхозмуд бүрдв. Эрднь колхозд орв. Колхозд эн олн әмтнлә әдл эзн болв. Хө хәләлһнд дасврта гиһәд колхозникүд энүнд хө даалһв. Эрднь колхозин хөөч болв.

Җил болһн хөөһән һару угаһар хурһлулад, ик ноос, мах авдг болв. Колхоздан тоомсрта хөөч болв.

Эрднь Городовиковск района «Комсомолец» совхозин ах хөөч болҗ көдллә. Көдлмштән эн йир тохнян. Энүнә хәрүлсн хөн сән чинәтә болна. Җилд болһн ик төл өгнә, ноос икәр өгнә.

Советск правительств Эрднин күч-көлсиг өөдән ачлад, энүнд Социалистическ Күч-көлснә Герой нер өгв.

Ү г м ү д: зовлңг, өссмн, тогтхла, колхозникүд, тоомсрта, тохнян, правительств, социалистическ.

Нәәрүллһнә зура:
1. Бембшә Эрднь кенд заргдҗ йовҗ?
2. Эрднь колхозд яһҗ көдлдг бәәҗ?
3. Эрднин күч-көлсиг Советск правительств яһҗ ачлҗ?

ЦАҺАН-АМН

Ижл һолын барун көвәд Цаһан-Амн гидг поселк бәәнә. Эн Юстинск района хотл. Энд өмннь цөөкн шавр гер бәәсмн. Ода энд цөн җилин эргцд ик сәәхн поселк тосхгдв. Җил ирвәс эн поселк утдан болн өргндән өсәд йовна.

Ижл һолын көвә дахулад бәрсн шин гермүд хойр һурвн һол уульнц болҗ сәәхрнә. Уульнцар тәрсн шин модд поселкиг кеерүлҗ көкрнә. Поселкән кеерүллһнд комсомольцнр, баһчуд болн сурһульчнр шунмһаһар

орлцв. Иҗлин көвә тал өөрхн шин парк бәәнә. Энд футбол болн волейбол нааддг һазр бас бәәнә.

Поселкин дунд хошад давхр цаһан гермүд дүңгәнә. Эднь — школ, бичкдүдин гер болн үүлин гермүд.

Цаһан-Амнд кермс зогсдг пристань бәәнә. Энд Әәдрхнәс болн Волгоградас йовсн кермс зогсна. Нааран усар мод авч ирнә.

Иҗлин көвәһәр зер-земшин модд, олн зүсн темсд тәргдҗәнә. Удл уга, эн модд шуугад урһх. Энд урһсн зер-земшәр болн темсәр мана республик гестгдх.

Үгмүд: цөөкн, эргцд, уульнц, комсомольцнр, пристань, Әәдрхнәс, модд, зер-земш.

Нәәрүллһнә зура:

1. Цаһан-Амн поселкин бәәх һазр.
2. Поселкин бәәдл.
3. Поселкин кеерүллһнд баһчуд орлцлһн.
4. Цаһан-Амна пристань.
5. Иҗлин көвәд зер-земш болн темс урһалһн.

КРОКОДИЛ

Халун һазрт ик-ик аһрусд, хорта моһас бәәнә. Нань һазрт тедн мел уга.

Африкд, Нил һолар болн нань чигн һолмудар, улмта һазрар, һүрвлһин татврта, крокодил гидг ик аһрусд бәәнә. Крокодилмүд зун үлү талан җилд әмд бәәнә. Теднә зәрмнь утдан 6 метр болҗ өснә.

Хур орсн цагт крокодилмүд амрна. Тедн усн уга бәәҗ чадхш. Усн дотр тедн йир шамдһа, шулун, чидлтә, һазр деер йир оцл. Элсн деер кевтәд, нарнд ээврлхәр крокодил уснас һарна. Хагсу цагт крокодилмүдт түрү болна. Усн улм ширгәд, һол хәәрдәд эс гиҗ ширгәд ирхлә, крокодилмүд бальчг дотр булхад кесг сард унтна.

Крокодилмүд олн зүсн аһрусдар тежәл кенә. Өлн болсн цагтан үкснә мах чигн иднә. Ик крокодил йир чидлтә: күүг биш, элҗниг, цариг, нам темәг чигн уснур чирәд орҗ одна. Тегәд чигн тер күүнд әәмштә. Халун орн-нутгт әмтн өөмҗәһәд, эс гиҗ ус һатлҗ йовад крокодилд бәргдҗ үкнә.

Үгмүд: улмта, һүрвлһ, крокодил, оцл, хәәрдәд.

Нәрулһнә зура:

1. Крокодилмуд альд бәәнә? Крокодил ямаран бәәдлтә?
2. Крокодил усн дотр болн һазр деер ямаран? Юуһар. крокодил теҗәл кедв? Күүнд ямаран әәмшгтәв?

Даалһвр. Крокодилин тускар бас ю меднәт? Хама үзләт, умшлат келтн.

УСНА ОРЛҺН

Сөөһәр Иҗлин мөсн хамхрад көндрв. Өр шидр сальки чаңһрад бәәҗ. Һол көөгтәд оч. Мөсн тачкнад, шуугад йовад бәәнә. Усн көвәһәсн давад, дора царң һазрур деврв. Тенд модна захд лесникин гер билә. Теруг усн авб. Усн улм хөөннь икдәд бәәв. Герин эрсмүднь усңд булхад ирв. Ик-ик дольгад гериг ирәд цокад, хаҗуһарнь ик-ик мөсн шуугад һарад бәәнә.

Лесникин гер-бүл гериннь деевр деер һарчксн, харсҗ автн гиһәд дуудад бәәнә. Нег ик мөсн ирәд хашаннь үүдинь цокад унһав. Мөсн ирәд герлә харһхла гер хамхрад унхмн. Тер цагт деернь бәәсн улс уснд чивхмн.

Һолын өндр эрг деер селәнә әмтн цуглрчксн, тер гер-бүл үкҗ одх гиһәд зовад, үүмәд бәәнә. Болв нег чигн күн дөңг өгх санан уга билә. Цаг түдәҗ болшго. Дәкәд нег мөсн ирәд цокхла — тедн үкәд хуурхмн.

Генткн нег өндр көвүн эргәс гүүҗ бууһад, усна көвәд бәәсн оңһц тәәлв. Әмтн тагчг болад одв. Әмтн дундас дәкәд нег көвүн оңһцур гүүһәд одв. Әмтн хәләх хоорнд тер хойр көвүн оңһцарн усна дольганд өсрҗ йовна. Негнь хәәв татҗ, негнь чавчур[1] мөсиг зааглад йовна. Дольгад ард-ардасн көөлдәд ирәд оңһциг өсргәд йовна. Зәрмдән оңһц мөснә хоорнд орад одна. Бәәсн чидләрн эдн мөсиг зааглад, герүр өөрдәд йовна. Герин өнцг уснд булхад ирв.

Көвүд бәәсн чидлән һарһад хәәвән татад герт өөрдәд ирв. Оңһцан герин өркәс деесәр торһв. Күүкд күн күүкдтәһән түрүләд суув, дарунь наадкснь суув. Оңһц дәкәд дольганд өсрәд, һолын көвә хәләһәд һарв. Әмтн оңһциг шилтҗ хәләв. Зәрмдән оңһцин өөрәһүр ик мөсн һарад одхла, әмтн шуугад одна.

Оңһциг һолын көвәһүр өөрдәд ирхләнь, ард үлдсн гер нурад унв. Ик мөсн ирҗ цокад гериг хамхлад уснд тарачкв. Әмтн шууглдад усна көвәһүр гүүлдҗ ирәд, харсҗ авсн гер-бүлиг оңһцас буулһҗ авб.

Үгмүд: царн, чивх, шилтәд, шууглдад, буулһж.

Нәәрүллһнә зура:

1. Иҗлин мөсн яһҗ?
2. Лесникин гер хама бәәҗ? Терүг усн яһҗ авч?
3. Лесникин гер-бүл яһҗ?
4. Селәнә әмтн яһҗ теднд зовҗ?
5. Кен тер гер-бүлиг харсхар оч?
6. Яһҗ тедниг харсҗ авч?

ЗӨРГТӘ ИТМЕК

Тундрт, Чукотк гидг һазрт нег ик нур бәәнә. Тер нуурин көвәд нег гер бәәнә. Эн гер колхозин буһ — марлмуд хәрүлдг өвгнә гер. Тер өвгн Итмек гидг пионер ачта. Ачнь селәнд бәәһәд тендән школд орна. Зәрмдән тер ачнь нохас зүүһәд аавдан ирәд нөкд болна.

Нег дәкҗ аавнь селә орхларн Итмекәр буһ — марлмудан хәләлһҗ. Аавиннь бу авад Итмек малан хәләхәр һарна.

Асхн ора күртл эргмд тагчг билә. Итмек герүр дулатхар одв. Терүг гертән күрв угай гихлә, буһ — марлмуднь үүмәд, шуугад одв.

«Чонмуд!» — гиҗ Итмек санад оркв. Бууһан батлҗ бәрәд эн малмуд талан һарад гүүв. Буһ — марлмудн̆ь өмнәснь гүүлдәд аашна.

Итмек чоныг ики холас үзв. Эн бу сәәнәр хадг билә. Түрүн халһндан эн нег чон алв. Болв дәкәд кесг чонмуд цань үзгдв.

Чонмуд сүргәрн[1] йовҗ. Итмек хах болһндан тусхадг бәәҗ. Тиигәд эн дәкәд һурвн чон алҗ. Тавдгч чоннь шавтҗ, тернь энүнүр дәврҗ. Итмек бәәсн чидлән хураһад, хурц утхарн чоныи гесиг иржд[2].

Тер хоорнд зурһадгч чоннь көрүр өөрдҗ йовҗ. Тендь буһ-марлын нилх туһлмуд арсар хучата кевтҗ. Чон арсиг татад сегсрҗ бәәтл Итмек гүүҗ иржд. Итмек чоныг бууһин хундгар цокад, кииһинь тасл чкад, хурц утхарн гесинь иржд.

Аавнь селәнәс хәрҗ ирхлә, буһ-марлмуднь тогтун

---

[1] Сүргәрн — олар (багар).

[2] Иржд — керчҗ.

идҗ бәәдг болна. Итмек алсн чонмудан чирәд нег һазрт цуглулҗасн бәәҗ.

Зөргтә Итмекин тускар ода чигн тундрт келгднә.

Үгмүд: сүргәрн, хундгар, ирҗ, шавтҗ, нуурин.

Нәәрүллһнә зура:

1. Пионер Итмек аавиннь ормд үлдәд мал хәләлһн.
2. Чонмудын дәврлһн.
3. Зөргтә Итмек чонмудыг диилһн.
4. Аавнь хәрҗ ирлһн.

ҺУРВЛҺ ШОВУН

(Хальмг тууль).

Шовуна хаана — һәрдин хатн — Шар шовун бәәҗ. Хаана хатн Шар шовуна төрх цагнь болна. Тегәд тер — цуг шовудыг цуглулад хамрарнь келкәд өгтн, теднә зо деер төрнәв, — гиҗ хаанд медүлв.

Хан-һәрд хатнаннь үг соңсад, шовудыг цугтаһинь цуглулҗ авад, хамрарнь келкчкәд тоолхла, һурвлһ шовун уга болна.

Закврнь эс соңсснд, хан уурлад, һурвлһд дәкн нег элч илгәнә. Хаана закан хату болад, һурвлһ элчиг дахад ирнә.

— Иим удан ю кеһәд бәәвчи?! — гиҗ уурлҗ Хан-һәрд һурвлһас сурна.

—Чиигтә цагт нисх җивр өглт, чилгр өдр үздг нүд өглт? Хонхднь хонад, үдлхднь үдләд—юм шинҗләд йовад йовув, — гиҗ һурвлһ хәрү өгнә.

— Тегәд, алькнь олн бәәҗ? —гиҗ хан сурна.

— Һазр деер үкснь олмб, әмднь олмб, — гиҗ шинҗлүв гинә.

— Тегәд, әлкнь олн бәәҗ? — гиҗ хан сурна.

— Унтсинь үкснд тоолхла, үкснь олн болна.

— Дәкәд ю шинҗлвч?

— Унсн моднь олмб, урһа моднь олмб?—гиҗ шинҗлүв.

— Тегәд, алькнь олн бәәҗ?

— Өмкрсн модыг унснд тоолхла, унснь олн болна.

— Дәкәд ю шинҗлвч?

— Сөнь олмб, өдрнь олмб? — гиҗ шинҗлүв.

— Тегəд, алькнь олн бəəҗ?

— Будта өдриг сөөд тоолхла, сөнь олн болна.

— Дəкəд ю шинҗлвч?

— Эрнь олмб, эмнь олмб? — гиҗ шинҗлүв.

— Тегəд, алькнь олн бəəҗ?

— Эмгндəн заргддг эриг эмин тоод орулхла, эмнь олн болна.

Сүл үгин утхиг Хан-һəрд медəд, цуг шовудыг султхад тəвнə, эврəннь хатн — Шар шовуг — дурта һазрган одҗ төр—гиһəд, көөһəд йовулчкна.

Терүнəс нааран Шар шовун усна үрү-хумхлд өндглдг болҗ. Тер учрар һурвлһин хамр нүкн уга болдгнь тер.

Үгмүд: хаана хатн, төрх цагнь, эр, эм, закан хату, чилгр өдр.

Нəəрүллһнə зура:

1. Хар-һəрдин заквр
2. Һурвлһ шовуна дутлһн
3. Хаана мөшклһн (сурврмуд)
4. Һурвлһ шовуна цəəлһвр.

Үлгүрмүд:

Медхд үг [illegible] кел,
Мергнд гөрəс шах.
Орнд кевтсн өвгнəс,
Орчлң эргсн көвүн.

БАКЛЬГ, АРАТ, ЗУРМН ҺУРВН

(Хальмг тууль)

Кезəнə бəəҗ. Бакльг гидг шовун булгин усн үндтə, бурһсн модн сүүдртə бəəҗ.

Нег дəкҗ Бакльг аратд өндгəн хаяд өгчкəд, ууляд сууна. Тиигҗ уульҗ суутлнь нег зурмн ирəд сурна: — Бакльг, Бакльг, яһад ууляд бəəнəч? — гинə.

— Нег арат ирəд, — булгин усич балһад чилəнəв, бурһсн модыч хазад чилəнəв, нег өндгəн ас — гиҗ келв. — Тегəд нег өндгəн өгчкəд, һундрхад уульҗанав, — гиҗ Бакльг келнə.

— Нə, тер аратан ирхлə иигҗ кел:—Булгин усиг балһад чилəдг оочч əли, бурһсн модыг хазад чилəдг шүднч əли, гиҗ кел—гиһəд, зурмн Бакльгт уха заана. Зуг

намаг келв гиж аратд бичә кел,—гиж келчкәд, зурмн гүүһәд йовж одна.

Дарунь арат гүүж ирәд: — Булгин усичн балһад чиләнәв, бурһсн модыч хазад чиләнәв, бас нег өндгән ас,—гиһәд саак кевәрн әәлһхәр седхләнь:

— Булгин усиг балһад чиләдг оочч әли, бурһсн модыг хазад чиләдг шүднчн әли? — гиж Бакльг сурна.

—Эн үгиг кен чамд зааж өгв?—гиж арат сурна. Тиикләнь Бакльг әәчкәд, зурмн — гиһәд келәд өгчкнә.

— Чамаг, зурмн, бәрж авхв,—гиһәд арат зурмиг хәәһәд һарад гүүнә. Зөвәр гүүһәд орксн цагла, өмннь зурмн толһаһан нүкнәс булталһчксн бәәдг болна.

— Чамаг яһж меклж һарһс гиһәд — арат дотран санчкад, келнә: Күрн сәәхн күзүнь энлм, туула сәәхн зонь ямаран гилч, — гинә.

Тиигж келхләнь, зурмн көөрәд туула сәәхн зооһан үзүлхәр һарад гүүнә. Арат терүг бәрәд авчкад, идхәр седнә.

— Муңхг аң болхла намаг мин ода идхч, цецн-ухата аң болхла нәәмн күртл тоолчкад идхч,—гиж зурмн келнә. Арат цецн ухата аң болхар: негн, хойр, һурвн, дөрвн, тавн, зурһан, долан, нәәмн — гиһәд сүүлин тоодан аман икәр аңһахлань, зурмн алдрж һарад, нүкндән гүүһәд, орж одна. Арат арднь аман аңһаһад үлдж.

Үгмүд: Бакльг, булгин усн ундта, оочч, һундрхад, булталһчксн, муңхг, цецн-ухата.

Нәәрүллһнә зура:

1. Бакльг шовун альд бәәж?
2. Арат терүг яһж әәлһдг бәәж?
3. Зурмн Бакльгт ямаран селвг өгч?
4. Зурмн аратиг яһж меклж?

Үлгүрмүд:

Номһн темән ноолхд сән.
Сән күн санаһар гиһәд.

ТӨРСКН ШКОЛ

Мана селәнд фашистнр удан бәәсн уга. Һурвн дола хонад мана церг орж ирәд тедниг көөһәд һарһчкв.

Хортна хөөн мана школ таньж болшго болж. Пол деернь чолу делгәд, өвс овалад хайчкж. Тер чолун деер һал түлж, ова үмсн үлдж. Партсиг, шкафсиг, болн дег-

трмүдиг цугтнь түлж. Школын эрсмүд, потолок утанд харлад бәәж. Коридоринь дүүргәд шег-бог овалчкж.

Школын директор сурһульчнриг цуглулад келв:

— Нә, бичкдүд, сурһулян цааранднь сурх кергтә. Школан ясж, цеврлж авцхай,—гив.

— Ясцхай! — гиж бичкдүд хәрү өгцхәв.

Шег-богинь һарһад асхад, полынь уһаһад, эрсмүдинь арчад цеврлвидн. Классмуд үүдн, терзс уга билә. Шуурһн шуурад, салькн нег бийәрнь орад, нег бийәрнь һарад бәәнә. Бичкдүд шорһлжн мет, школд юн кергтә болна, цуһараһинь зөөцхәв. Зәрмнь фанер, зәрмнь шил, хадас авч ирцхәв.

Тиигә бәәж терзмүдинь бәгләд, үүдиннь ормднь суулһад авувидн. Сурһульчнр бийснь беш тәвцхәв: класс болһнд бичкн, цаг зуурин бешмүд тәвгдв.

Ах классин сурһульчнр багшнрта хамдан мод орад түлә авч ирдг билә. Эклц классмудын сурһульчнр дегтрмүд хәәж, олж авад, цеврләд, нааһад белдв.

Удл уга, сурһулян эклүвидн. Сурһуль сурхд йир күчр билә: дуту-дунднь ик билә. Болв цуһар ни, хамцңһу болувидн. Түрү цаг багшнриг чигн, сурһульчнриг чигн нийч, хамцңһу кев. Цуһар ода төрскн школдан ямаран дурта бәәсән, школнь тенднд кергтә, үнтә бәәсинь медв.

Үгмүд: коридор, директор, фанер, эрсмүд, ясцхай.

Нәәрүллһнә зура:

1. Селәнд фашистнр орж ирлһн.
2. Фашистнр школыг яһж үрәж?
3. Школын директорин дуудвр.
4. Багшнр болн сурһульчнр школан яһж ясж авч?

Б Е М Б Ә Н Һ.

ӨВСНӘ ХАДЛҺНД

Хаврт мана тег йир сәәхн болна. Күцәд урһчксн көк өвсн салькн үләхлә, усн мет, дольгарад бәәнә. Иигәд урһсн өвсиг хадлһн гинә.

Хавраһа мини эцк өвснә хадлһнд көдллә, трактор йовулдг билә. Терүнә бригадт Церн Николай хойр көдллә. Тедн машинд көдлдг билә.

Нег дәкҗ би сурһулян төгскчкәд, үүрмүдтәһән хадлһнур одув. Нарн җиинәд халулад бәәнә. Өвсн дотр шовуд җиргәд, эрвәкәс нисләдәд, холд җирлһн җиргәд бәәнә. Бидн зууран цецгәс түүһәд, эрвәкәс көөлдәд, наадад йовувдн. Нег ик моһа үзвдн. Тер маниг үзчкәд, толһаһан деер өргәд ш-ш-ш — гиһәд ишкрчкәд һарад зулв. Йовхларн өвсиг нәәхлүләд, шуугад йовна.

— Энтн «Шар хаҗу» гидг моһа, догшн моһа, көөлдхмн биш, — гиҗ мини үр Басң келв. Бидн терүг соңсад, цааран һарад йоввдн. Толһа деер һарад ирхлә җирлһн дотр өсрсн баран үзгдв. Урһа модн, эс гиҗ мөртә күн болҗ тер манд үзгдв. Иова йовҗ өөрдәд ирхлә — мана хадлһна улс бәәҗ. Трактор ардан өвс хаддг хойр маши, өвс мааждг хойр мааҗур чирҗ. Машид өвсиг хадад һазрт унһаһад йовхла, арднь йовсн мааҗурмуд маажад, цуглулад йовна. Өвсн икәр хурад ирхлә, Церн Николай хойр мааҗуриг өргәд, өвсинь унһачкна. Йир ик өвсн хадгдҗ овалсн, хадчксн өвснә захнь үзгдхш.

— Иим ик өвсәр ю кехмб? — гиҗ намаг сурхла, мини эцк иигҗ хәрү өгв:

— Мана совхоз йир ик малта. Теднд үвлдән ик хот кергтә. Өвсн — малын хот. Тегәд өвсиг икәр, цаглань хадх кергтә.

Бидн кесг өдр өвс хуралһнд нөкд болчкад, хәрҗ ирвдн.

Үгмүд: хадлһн, төгскчкәд, җиинәд, җирлһн, мааҗдг.

Даалһвр. Эн келврт зура зурад, нәәрүлҗ келтн, бичтн.

САЛҢ МУ-ХАР.

(Тууль).

Кезәнә Му-Хар гиһәд нег йир салң күн бәәҗ. Нег дәкҗ эн хурлд ирнә. Хурла гелң толһаннь үс авхулҗ суудг болна. Күүнддг цол гелнд угаһинь медчкәд Му-Хар хәрү йовхар седнә. Болв энүг гелң дуудад:—Гевш авад ир,—гиһәд зарна.

Удан болл уга Му-Хар ик гидг тевш теврсн хәрү күрәд ирнә. Гелң Му-Хард уурлна:

— Доскан цокмр, би чамаг гевш авч ир гилүв, чи те-

вш авч ирдмч! Ода өөрк үсән авн һар, — гинә. Керлдүлсн Му-Хар үүмҗәһәд, буһшта үсинь авад һарна. Гелн ардаснь күцҗ ирәд:

— Кишго җуук, би чамаг толһан үс ав гилүв! Би чамд һунджанав,—гиҗ келчкәд, үсән булаҗ авад йовҗ одна. Му-Хар арднь ухалҗаһад—намаг одакчн һунҗан ав гиҗ келв, яһв,—гиһәд, хәрү одад гелңгин һунҗинь хашаһаснь көтләд һарна. Гелң дәкн дахлдҗ ирәд: — Намар наад кесн чамд ик килнц болх, ода хурлд одад зул шатаһад, хурһан бәрәд, мөргүл ке, — гинә. Әәмсн, сеҗглсн Му-Хар үкс гүүҗ ирәд хурлад һал өгчкәд, һариннь нег хурһ бәрәд зогсад бәәнә.

Гелң Му-Хариг үзчкәд хәәкрнә:

—Ода ю кеҗәснчнь энв, оздң! Үкхләрн толһа деер тоңһа, хамр деер хат! —гиҗ Му-Хариг гелң харана.

— Эн намаг мөрг гисн бәәнм, тиигәд уурлҗана, — гиҗ Му-Хар санад, гелңгиг мөргәд харһцулчкна. «Үкхләм—толһа деерм тоңһа, хамрим хатх,— гилүс — хәәрхн, хәәрхн!»—гиҗәһәд эн толһа деернь тоңһаҗаһад хамринь хучлад бәәдг болна.

Ү г м ү д: гевш, тевш, килнц, мөргүл, сеҗглсн, өздң хәәрхн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Му-Хар хамаран ирҗ?
2. Гелң терүг юунд зарҗ?
3. Гелң яһад уурлҗ? Уурлхларн юн гиҗ келҗ?
4. Му-Хар гелңгиг яһҗ?

ТУУЛАН УРЛ ЯҺАД ТЕСРКӘ БОЛСМБ?

(Түвд келн-эмтнә тууль).

Кезәнә бәәҗ. Туула мөрн хойр иньгләд, хоюрн хамдан бәәнә. Мөрн туулала сәәнәр, əәлтәһәр бәәхәр седнә. Болв туула мөриг басад, наад бәрәд бәәнә.

Үвл ирнә. Киитн болна. Туула мөрн хойр мод түләд дуладхар уулур ирцхәнә. Туула шатҗасн һалыг арһул мөрнүр түлкәд бәәнә. Мөрн хоңшаран шатачкхв гиһәд цухрад йовна. Тиигә йовҗ ардан бәәсн ик там нүкнә эң деер ирнә. Туула һалыг улм уралан түлкнә. Һалас әәһәд хооран цухрхларн мөрн күрд-пард гиһәд тамур унна.

Тамин эрсд урһата бәәсн моднд мөрн көләрн торна. «Дү минь, дү минь! Арһлич, намаг татж авич!» — гиж мөрн хәәкрнә. Уулын ора деерәс туула хәрү өгнә: «Өмнк хойр көлән сулдхад һәрәд»,—гинә. Өмнк хойр көлән сулдхад һәрәдхәр седсн мөрн дорагшан долдалад одна. Дорагшан эн унж йовад шүдәрн нег моднас зууһад дүүжлгднә.

Туула дәкәд хәәкрнә:

— Чаңһар инцхә, чидл немх, — гинә. Аман аңһам цацу мөрн гүн тамин йоралур унад йовад одна.

Тер хоорнд туула гүүж ирәд малчд келнә:

— Малч, малч! Кишгчнь ирв. Тенд уулын белд үксн мөрн кевтнә, шулуһар одад арсинь ав,—гинә.

— Уга, намаг йовж одхла керә нисж ирәд мини цармудын дәәрин махинь чоңкад идх,—гинә.

— Цармудчнь юмн болх уга, чамаг иртл би хәләжәсв,—гинә туула. Малч йовж одна.

Туула цаг түдл уга керәһүр гүүж ирәд:

—Керә, керә! Малч малмудан хайчкад йовж одв. Шулун нисж одад цармудиннь нурһинь чоңк,—гинә.

—Уга, намаг йовж одхла көвүд ирәд үүрим эвдәд, өндгим хамхлчкх,—гиж керә келнә.

— Я, йир чини өндг күн көндәх уга. Чамаг иртл би хәләжәсв, — гинә туула. Керә живрән деләд нисәд йовж одна.

Туула арднь көвүдүр гүүж ирәд келнә:

— Көвүд, көвүд! Үүрән хайчкад керә нисәд йовж одв. Шулун оч өндгинь автн.

— Манд мел арһ уга. Экнрм бидн герән хәләжәтн гилә. Маниг йовж одхла хулхачнр ирәд гер дотрк үвәдиг авад йовж одх, — гинә.

— Бичә әәтн. Тадниг иртл би хәләжәсв, — гинә туула. Көвүд керән үүрүр һарад гүүлднә.

Туула гүүж ирәд хулхачнрт келнә.

— Хулхачнр, хулхачнр! Көвүд герән хайчкад, керән өндг авхар йовж одв. Шулун оч хулхалтн!

— Үнәрий? — гиж хулхачнр сурн адһлдад йовад одцхана.

Мөрнә арсан үүрәд малч хошурн ирнә. Хәләхлә — туула уга болна, керә цармудиннь нурһинь чоңкад бәәдг болна. Малч чолу авад керәг шивнә. Керә ургәд үүрүрн нисж ирнә. Үүрүрн ирхлә, көвүд өндгинь авчадг болна. Керә көвүдүр дәврнә. Көвүд әәчкәд герүрн һа-

рад гүүлднә. Герүрн ирхлә хулхачнр хамг өлг-эдинь һарн гижәдг болна.

— Бәртн хулхачнриг! —гиһәд хәәкрнә. Хулхачнр һарад зулна.

Малч керәг харана, керә көвүдиг, көвүд хулхачнриг көөлднә. Элдв ик шууган болна!

Цуһараһинь меклсндән ханад инәһә, инәһә бәәтлнь туулан урлнь хойр әңг болҗ тесрҗ. Эн учрар, әмт мекләд йовдг улсд нерәдҗ, «эврәннь урлан сагл!» — гиҗ түвд улс келдг болсмн.

Үгмүд: там, нүк, чоңкад, долдалад, инцхәнә, туула үүрәд.

Даалһвр. Эн туульд хамдан зура зурад, доскд бичәд, тер зураһар дахулҗ нәәрүлҗ келхмн.

АХР ШҮЛГҮД

Көглтин Дава

* * *

Дегтр умшснь
Делкә үздг.

* * *

Ке нухмр алтн—элснәс гидг,
Күңкл гүн ухан—әмтнә гидг.

* * *

Нарн угаһар хавр уга,
Ни угаһар колхоз уга.

* * *

Эвго болсн болхла эмчәс бичә ну,
Эндү һарһсн болхла әмтнәс бичә ну.

* * *

Утхин хурц —ирд
Ухана хурц — кергт,

* * *

Бииһин нилч — көлд,
Билгин нилч—уханд.

* * *

Келхәсн өмн тоол,
Келснәнь хөөн күцә.

Олн күүнә селвгәс
Онцлҗ негинь сонс.

* * *

Күндиг өргәд сөр,
Күүг иткәд сөр.

* * *

Урн күүнә һар —
Уханла үүрлнә.

* * *

Иткмҗ угаһар —
Иньг уга.

* * *

Залху — өвчн биш,
Зуһу — тоомср биш.

* * *

Тәрән шимән — һазрас авна,
Төрскн күчән — әмтнәс авна.

* * *

Цогцин өслт — цагта,
Ухана өслт — оньдин.

Даалһвр. Эн ахр шүлгүдин учр-утхинь цәәлһҗ өгәд, чееҗәр дасхмн.

ПИОНЕРСК ЛАГЕРЬТ

Элстин дорд-өмн үзгт нег салан захд баг модн бәәнә. Эн модн дотр цаһан-цаһан гермүд, зерглүләд татсн ноһан өңгтә палаткс үзгднә. Эн — мана республикин пионерск лагерь. Жил болһн, сурһулян төгскчкәд, республикин район болһнас бичкдүд ирҗ энд амрна.

Зуна һурвн сард һурвн селгән болҗ кесг зун бичкдүд сергмҗтәһәр амрна. Эднә байрта өдр өрүн 7 часла эклнә. Өрүни тагчг аһариг эвдҗ, пионерск бүрән дун

бичкдүдиг серүлнә. Палатксас болн хорасас бичкдүд гү үж һарад, зарядк кенә.

—Негн-хойр, негн-хойр,—гисн дун өрүни маңһарт тодр ха соңсгдна. Бичкдүд зергләд зогсчкад дегц сәәхн зарядкан кенә. Нөр сергәд, махмуд чаңһрад, ямаран сән!

Дарунь эдн палатксарн тарад оран ясна, нүүрән уһана. Нүүрән уһачкад отряд-отрядар цуглрад, линейкд зерглҗ зогсад, лагерин туг өргнә. Эннь — лагерин өдр эклв гисн темдг. Өдрән сергмҗтәһәр, сәәнәр бүрдәхин тускар энд күүндвр кенә.

Тер хоорнд хот уудг герт бичкдүдин өрүни хот тәвгдҗ белн болна. Эндрь онц диг-даран бәәнә: түрүн болҗ әмтин бичкн гисн көвүд-күүкд—октябрятс орҗ суна. Цаарандиь даран-дарандан наадк отрядмуднь орҗ сууна. Хот уудг гернь сарул, цевр, сәәхн. Стол болһна өөр дөрвәһәд күн сууна. Күн болһн эврәннь орман меднә.

Өрүни хотын дару соньн, сергмҗтә наадар болн үүлдврәр эднә өдрнь эклнә. Октябрятс цецгәст ус кенә. Юннатс садт болн һарудт дамшлтын көдлмш кенә. Зәрм отрядмуднь походт һарч йовна. Кесгнь футбол, волейбол, баскетбол наадна. Шатр, дөөв наадхд, дегтр умшхд, дуртань пионерск хорад хурцхана.

Ду-би, һарин эрдм дасхд, зург зурхд дуртань тиим кружокст орҗ үүлднә. Бичкдүдин сергмҗтә дууһар, байрта инәдәр лагерь дүүрәд бәәнә.

Ү г м ү д: сергмҗтәһәр, селгән, бүрән, маңһарт, нүүрән, чаңһрад, үүлдврәр, юннатс, дамшлтын, дөөв.

Нәәрүллһнә зура:

1. Пионерск лагерь альд бәәнә?
2. Лагерин өдр яһҗ эклнә?
3. Бичкдүд ю кенә? Таднас кен лагерьт одла? Яһҗ амрсан келтн.

МАНЦ ҺОЛЫН ЗАҺСЧНР

Өрүн эрт цаг. Сөөнь дуусн көдлсн салькнд бульглсн Манц һол тогтнад уга. Усна дольгас ард-ардасн көөлдҗ ирәд, эргән цокад цацгдад, шуугад бәәнә. Эн саамд энүнәс теңгсин бәәдл һарна.

Хаврин цагт Манц һол йир өргн, уснь зөвәр гүн бол-

на. Нарта тогтун өдр эн йир сәәхрнә: нарна герлд холас гилвкж үзгднә. Энд олн зүсн заһсн бәәршнә: сазн, цуув, цурх, ботаха.

Өдр болһн, минь иим өрүн эрт цагла, Түрвән Натрин бригад заһс аңнлһнд һарна. Йирин ирдг кемдән бригадир Түрвән Натр һолын көвәһүр түрүн болҗ ирв.

Дарунь моторист Владимир Милодан ирв.

— Эндр дәкәд сальклҗана, заһс аңнхд күчр болх,— гиҗ Владимир келв.

— Төр уга, теңгрин аюлаc әәхмн биш, — гиҗ бригадир терүнә седклиг төвкнүнҗ келв.

Дарунь удсн уга наадк заһсчнрнь ирв. Шуугул ачсн онһц ардан чирсн баахн катер һолур орв. Усна ик дольгас катерт цокгдад цацгдад йовна. Катер һолын тал дунд күрәд эргв, заһсчнр шуугулән буулһад хайв...

Яшалтинск заһсна заводын бригадмуд дунд Натрин бригад сән тоод йовна. Эн ни-негн коллектив зураһан жил болһн күцәнә. Тавн җилә зуран түрүн җилин зураһан эн бригад болзгаснь урд, сентябрь сард күцәлә. Орн-нутгтан долан зу шаху центнер заһс орулҗ өглә. Советин йосна 50 җилин өөнд нерәдҗ авсн даалһвран эн бригад сәәнәр күцәв.

Манц һолын заһсчнр үвл, зун уга көдлнә. Чаңһ салькта киитн чигн, һаңһ халун чигн эднд боомтг болхш.

Үгмүд: бульглсн, бәәршнә, төвкнүлҗ, аңнх, шуугул, һаңһ.

Нәәрүллһнә зура:

1. Манц һолын бәәдл.
2. Заһс аңнлһнд һарлһн.
3. Түрвән Натрин бригадын күцмҗ.

Үлгүрмүд. Һар көдлхлә, амн чигн көдлдг.
Һанцхн модн һалд өр болдго.

ХАРМЧ ҮЛМҖ

Көглтин Дава.

Көк, улан, ноһан —
Кесг зүсн резин —
Үләхлә дүүрдг шаармуд
Үлмҗд ээҗңь белглв.

Һурвинь үлəлһж авад
Һазаран көвүн һарв.
Шарка — нертə нохань
Шарвадж өөрнь дахв.

Наачасн бичкдүдиг үзж
Нохатаһан теднүр урлдв.
Келкəтə наадһасан өргж,
Көвүдт бардмнулж үзүлв.

«Дəкəд гертм бас
Дала бəəнə!» — гиж
Сəəхн өңгтə шаармудан
Саҗад, Үлмж, делскв.

Җигтə кееһинь хəлəж,
Җилвтсн үүрмүднь терүнəс:
«Бəрж үзий!» — гиж
Багарн дахж сурв.

Болв, Үлмж хармнад:
«Болшго»! — гиж келв.
Һартк, наадкст угаһарн,
Һанцаран наадхар шиидв.

Салькн эн саамла
Сəрвкж, генткн үлəв.
Бардмнсн гиигн шаармудынь
Булаж, көлврүлəд нискв.

Үлмж ардаснь көөлдв,
«Үүрмүд, дөңнтн!» — гив.
Көвүд цуһар инəлдж,
Көндрлго ормдан зогсв.

Шулуһар гүүсн эзнəсн
Шарка нохань давв.
Боодгин амнд шаармудыг
Бəрəд хумсарн дарв.

Негнь хаһрхла, ноха
Наадксинь хуцж шуучв.
Гүүсн Үлмҗиг күртл
Һурвлаһинь уга кев.

Ү г м ү д. бардмнулҗ, шарвадҗ, делскв, хармнад, дөңнтн, шуучв.

Даалһвр: эн шүлгиг умшад, учр-утхинь эврәннь үгәр келтн. Хойр—һурвн бадгинь (куплетинь) чеҗәәр дастн.

Үлгүр. Хатуч күүнд нөкд хол, харңһу сө хаалһ хол.

ҺУРВДГЧ КЛАСС

ХАННАВ

Лиҗин Эрнцн.

Холд, һазрин захас,
Хальмг улс нүүлә.
Хүвтә Әрәсән һазрт
Хальмг герәрн бүүрллә.

Хальмг орсла үүрлҗ
Хамдан нииһәр җирһлә.
Ахнр, дүүнр болҗ
Әрәсәд Төрскән олла.

Теегин эзн хальмг
Тегштән ода сурһульта,
Төрскн коммунизмән тосхҗ
Теегән шинрүлҗ байҗана.

Ах Советин йосн
Алдр өөним йөрәлә,
Ачта Ленинә орденәр
Ачлҗ Республикдм зүүлһллә.

Кишг хүвиг делгрүлсн
Күндтә партьдан ханнав.
Коммуна партьдан дурлнав,

Даалһвр. Эн шүлгт зура зуртн. Шүлгин утхинь цәәлһҗ келтн.

БАЙРТА КҮЧ-КӨЛСН

Уняртсн ут сала көөһәд модд көкрәд урһҗ. Эдн дунд һо сәәхн уласд яралдҗ холас үзгднә. Модна ар за-

хар нег кецтә-янзта гермүд һо уульнц болҗ бәргдж. Эдн шин бәрсн гермүд. Һурвн җил хооран энд хойр-һурвн шавр гер бәәсмн. Эн — Ленинә нертә колхозин негдгч номертә бригад.

Гермүдин өөр зөвәр ик боодг-усн эңгән цокад мелмлзәд бәәнә. Боодгин ца көвәднь кесг көвүд болн күүкд уснд өөмҗәснь үзгднә. Теднә җиңнсн байрта дун усна дүүрәнд ик холд соңсгдна. Эдн Элстин һурвдгч номертә дундын школын сурһульчнр. Эдн, энд, колхозин һарудт көдлнә.

Эндр йир халун өдр. Иим халунд, көдлмшиннь хөөн, уснд өөмәд серүцхлә, ямаран сән! Ода эдн көдлмшән төгскчкәд, үдин хотан уухасн өмн, уснд өөмҗәнә.

Үдин хотан уучкад эдн амрна. Амрсн цагтан шатр, дөөв наадна, дегтр болн газет умшна. Күүкд хатхмр хатхна. Асхнд волейбол наадна, би-ду дасна.

Өрүн болһн 6 часла эдн зарядк кенә. Зарядкас күн дутхш. Эннь цогцан батллһнднь эднд йир туста. Даруньнүр-һаран уһачкад, хотан ууцхана.

Долан часла көдлмшән эклнә. Сад, үзм, аһурцг, помидор, хавст, мәңгрс, морковь хәләҗ харна. Эднә бог өвсинь түүнә, услна. Дәкәд эдн помидор, хавст, морковь шинәс суулһна. Эдниг сәәнәр көдлҗәхинь кесн көдлмшәрнь медҗ болхмн. Зерглүләд кесн грядкст урһаҗах мәңгрсн, морковь, помидор, хавстн болн аһурцг сәәхн цевр, тегш урһҗана. Сад болн үзм бас йир цевр.

Колхозин агроном болн медәтә колхозникүд эднд заавран өгч дасхна.

Эн сурһульчнриг көдлмштән болн амрлһндан дигтәтагта, хоорндан ниич, дөңгч гиҗ келҗ болхмн.

Үгмүд: уласд, кецтә-янзта, хооран, эңгән, мелмлзәд, дүүрәнд, җиңнсн, хатхмр, батллһнднь.

Нәәрүлҗ бичлһнә зура:

1. Колхозин бригадын бәәх һазр.
2. Сурһульчнрин уснд өөмлһн.
3. Өдрин бәәдл.
4. Сурһульчнрин амрлһн.
5. Зарядк келһн.
6. Садт болн һарудт көдллһн.
7. Сурһульчнрин кесн көдлмш.

Даалһвр. Школын участкд көдлснәнь тускар дигтә-даратаһар келтн.

БУМБИН ОРН

Күлгүдин хурдн хамгиг цуглулгсн,
Арслңгудин чиирг хамгиг цуглулгсн,
Дөрвн талан
Дөчн хаань нутг номдан орулсн,
Үкл уга мөңкин орта,
Үрглжд хөрн тавн наснь дүрәр бәәдг,
Үвл уга хаврин кевәр,
Зун уга намрар,
Даарх киитн угаһар,
Халх халун угаһар,
Сер-сер гисн салькта,
Бүр-бүр гисн хурта
Бумбин орн болна.
Таңсг богдин
Тавн сай алвтнь
Тавн сара һазрт
Әрә багтмар бүүрлгсн бәәдг.
Өл Маңхн Цаһан уулнь
Һазр теңгр хойрин киисн болад,
Өрүн һарх нарнь көл дор
Маңхаһад бәәдг гинә.
Өргн Шартг гидг далань
Өрү сөрү хойр урсхулта,
Өңгтә бадмин герл һарад бәәдг гинә,
Эзн Җаңһр эврән бийнь уудг
Киитн хар Домб һолнь
Үвл зун уга урсхулта,
Үрглҗ һадр эргән балвлн
Бульглсн бәәдг.
Шатр болсн бумбнь эврән босгсн,
Шарин дөрвн төрән һар деерән авгсн,
Шар нарн доркан эзлгсн,
Эзн нойн гих нерән
Ик хол һазрт туурулсн бәәдг.

(Җ а н һ р а с).

Даалһвр. Эклцәснь авн «Бумбин орн болна» гисн күртл чееҗәр дастн.

ЭЛСТ

Җимбин А.

Тәвн җил
хооран, урд
Түрү, зовлң
хойрас әәҗ,
Теегин эҗго
киитн өрд,
Тенсн селән —
Элст тогтҗ.
Эгл балһсн ода
сәәхн хүвтә,
Ик-ик өндр
гермүдтә,
Икрхг уга
өнр улста.
Элстиг эргәд
нарн давшна,
Эргндк һазртнь
цецгәс шавшна,
Энүнә деерк
теңгр чилгр
Энүнә өмнк
хаалһ тиньгр.

Даалһвр. Эн шүлгиг чееҗәр дасхх. Элстин хуучна болн өдгә цагин бәәдлин тускар күүндвр кех. Сурһульчнрар Элстин тускар келүлх.

ӨӨДӘН ОҺТРҺУГУР!

1961 җилин апрелин 12 — темдгтә өдр. Нарта дулан өдр билә. Тер өрүн Москва соньн зәңгс соңсхла. — Космическ керм «Восток» оһтрһугур нисҗ һарв. Деернь советск күн Юрий Гагарин йовна!—гисн зәңг хурдар тарла. Цуг нарт-делкә өврмҗ кеҗ бахтла. Зөрмг советск баатр Юрий Гагарин байрта ирҗ һазртан буула.

Тер өдриг ода космонавтикин өдр — гиҗ нерәднә. Җил болһн мана орн-нутг темдглнә. Советск номин болн техникин ик диилвр гиҗ тоолна.

Ү г м ү д: өврмҗ, космическ, оһтрһу, космонавтикин, баатр.

Даалһвр. Эн келврин учр-утх дуралһад, «Ончта өдр», гидг нертә келвр сурһульчнрар бичүлх.

ГАГАРИНӘ НЕРН МӨҢК

Юрий Гагарин тиньгр, серглң күн билә. Теруг мана орн-нутгин цуг әмтн меддг билә. Бичкдүд терүнд дурта билә. Тер бас бичкдүдт дурта билә. Юрий Алексеевич Гагарин летчик — космонавт, Советск Союзин Герой бәәсмн. Цергә нернь — полковник билә. СССР-н Деед Советин депутат болҗ йовсмн. Терүнә нерн цуг нарт делкәд темдгтә.

Мана олн-әмтнә эңкр үрн Юрий Гагарин ода уга. 1968 җилин март сарин 27-д тер өңгрлә. Тер өдр зөрмг летчик шин самолет сөрҗ хәләҗ йовсмн. Генткн зеткртә йовдл терүнлә харһв. Болв Гагаринә күцәсн зөрмг керг, терүнә нерн үкл уга мөңк. Советск олн-әмтн терүнә нериг мартхн уга.

Үгмүд: космонавт, полковник, депутат, СССР, зеткртә, мөңк.

Нәәрүллһнә зура:

1. Юрий Гагарин ямаран күн бәәҗ?
2. Терүнә нерн нарт делкәд яһад туурсмб?
3. Гагаринә тускар кен, ю меднә?

Даалһвр. Космонавт, полковник, депутат, зеткртә, летчик— гисн үгмүд орулад сурһульчнрар зәңгс тогталһҗ бичүлх.

ӨНР ТӨРСКМ ЭНДР

Эрнҗәнә Константин.

Мандлҗ нарн хәләнә,
Майин тугмуд делснә
Мана Төрскн сәәхрнә,
Маңна тиньгр тосна.
Булгин усн урсна
Бадм цецгнь шавшна,
Байрар дүүрң җирһлтә
Бумбин орн алдршна!
Көгҗмин дун доңһдна

Көлмүдин ишкдлнь чаңһрна,
Күрх күцлнь өөрднә,
Коммунизмин дүр өңгтнә.
Өнр Төрскм эндр
Өмнкәсн улм алдр,
Күн болһнь күдр
Көгшрхш, наснь—идр!

Үгмүд: Бумбин орн, алдршна, доңһдна, өңгтнә, алдр, күдр, идр.

Даалһвр. Эн шүлгиг чееҗәр дасхх. Мандлна, сәәхрнә, шавшна, чаңһрна, күдр, идр—гисн үгмүд орулад зәңгс бүрдәлһҗ бичүлх.

Нәәрүллһнә зура:

1. Эрт бослһн.
2. Зарядк келһн.
3. Нүүрән уһалһн.
4. Хотан уулһн.
5. Сурһулян даслһн.

УУЛЫН ҖИМ ХААЛҺАР

Уулын җим хаалһар би хоша бәәсн аул орҗ йовлав. Нег мөр унад, аца теңнсн нег мөр көтлҗ йовлав. Җим хаалһ йир уутьхн болчкад, эргцтә билә. Барун бийдм өндр эрс уул деерм унн гиһәд бәәнә. Зүн бийдм йорал уга там. Барун өвдгм уулла шүрглдәд харһад йовна. Зүн көлм там деер.

Мөрд җимин тал дундаһур саглҗ ишкәд, арһул йовцхана. Хаалһ улм хөөннь уутьрад йовна. Генткн теңнәтә ацан уулла харһад одв. Мөрд арһулдад, чикән өргәд одцхав. Би барун көлән зүн бий талан һарһҗ авад, хәврһдәд суувв. Хойр көлм там деер дүүҗлгдәд йовна.

Өмнм тавн ишкм дүңгәд хаалһ барун һар тал эргҗ йовхнь үзгдҗәнә. Хаалһин эргцд күрәд ирхлә, өмнм өргндән метр дүңгә там нүкн үзгдҗәнә. Хаалһм энүндән чилҗәнә. Нүкнә цань сәәхн тегш һазр. Унҗ йовсн мөрм зогсв. Би әәчкүв.

Мөрм дөрвн көлән негдүлҗ авчкад, һәрәдәд нүкнә цань тусв. Би шулуһар һәрәдҗ бууһад мөрән уралан көтлҗ һарһад, дарук мөрнд зә өгүв. Эннь бас өмнк мөрнлә әдл һәрәдәд һарв. Тиигҗ әәмшгәс һарувидн.

Ү г м ү д: җим хаалһ, аул, аца, теңнәд, гүн там, дүүҗлгдәд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Уулын җим хаалһар йовлһн.
2. Әәмшг үзгдлһн.
3. Ухата мөрн.

Даалһвр. Эн келвриг һурвдгч нүүрин нерн деерәс бичтн. Зургинь зуртн.

МОДН

Кесг миңһн километрт эң-зах уга урһсн модн мана төрскн һазриг кеерүлнә. Модн күүнд олн тусан күргнә. Кезәнәс нааран ода күртл модыг күн юунд болв чигн олзлна. Модар гер бәрнә, бийдән кергтә олн-зүсн юм кенә. Модар түлә кеҗ эдлнә. Модн юунд эс кергтә болна. Заводмуд, фабрикс, ик-ик гермүд, төмр хаалһ, вагод, кермс тосхгдна, цуһараһаднь модн кергтә болна.

Модн бәәсн һазрт аһар цевр болна. Модн бәәсн һазрт серүн болна, тәрән-темсн сәәнәр урһна. Җилд болһн ундг модна хамтхасн һазриг ясрулна.

Сүүдртә ик модд дотрас ик-ик кесг һолмуд эклцән авна. Модн дотрас гүүсн һолмудын уснас ик нуурмуд, теңгс, дала тогтна.

Советск улс модндҗ йир дурта, терүг хәләҗ харна, терүг тәрәд урһана. Мана номтнр, мод урһадг улс, җил болһн мод тәрҗ урһана, терүг ик килмҗтәһәр хәләҗ харна.

Советск улс йиртмҗин бәәдлиг оңгдарулдг болв. Хагсу теегт, хагсу көдәд ус орулад, мод урһана. Тенд ода тәрән сәәнәр урһна, зер-земш сәәнәр һарна. Хагсу халун салькн тәрән-темсиг шатадган уурчана.

Мана хальмг теегт җилд болһн модн тәргднә. Колхозмуд болн совхозмуд эврәннь тәрәнә теегтән хаац модд тәрәд, сәәхн урһаҗана.

Даруд цөн җилмүдәс мана өргн теегиг модн көкрҗ сәәхрүлх. Мана селәд болн балһсд көк модар кеерх. Нуурмуд, боодгуд, һолмуд усар дүүрх.

Ү г м ү д: аһар, нуурмуд, килмҗтәһәр зер-земш, йиртмҗин бәәдлиг, хаац, теегтән, боодгуд.

Нəəрүлһнə зура:

1. Модн күүнд ямаран олз өгдв? Теегт тəрсн модн ямаран тустав?
2. Советск улс яһж мод тəрж урһаж харна?
3. Советск улс йиртмҗин бəəдлиг яһҗ оңдарулна?
4. Цөн җилмүдəс мана тег ямаран болх?

Даалһвр: Теегт урһсн хаац моднур одснаннь тускар келтн

ТҮҮМР БИЧƏ ШАТТХА

Җимбин Андрей.

Межə уга байрта,
Мелмлзсн дүүрң хүвтə,
Байрта улан халхта,
Бадм цецгəн өңгтə.

Сурһулян төгсксн бичкдүд
Сергмҗтə, инəдтə дүрклнə.
Дəн уга бəəхиг,
Дуундан тедн дурдна:

«Түүмр бичə шаттха,
Төвкнүн орчлң делгртхə!
Үкл, зовлң, түрмшгин
Үндснь тасрх болтха!»

Үгмүд: мелмлзсн, дүрклнə, дурдна, үндснь, делгртхə.

Нəəрүлһнə зура:

1. Кен мелмлзсн дүүрң хүвтə?
2. Дəн уга бəəхиг сурһульчнр ямаран үгмүдəр келнə?
3. Һурвдгч куплетинь чееҗəр класстан дастн.

ЦАГИН СЕЛГƏН

(Хуучна тууль).

Ҡезəнə нег хан алвтан ямаран билгтəһинь медхəр седнə. Алвтдм келнə билгтə улс бəəхлə, долан хонгин дунд ирж баралхтха, гиж зəңг тархана.

Хаана зар хотн болһнар шуугад тарад одна. Тер зəңг соңсчкад, хаанад һурвн өвгн ирнə. Һурвн өвгн хаанад орж ирəд, дарандан суулдад оркдг болна.

Өвгдин зəңг соңсcн хан орж ирəд, өвгдлə мендлчкəд, негдгч өвгнəснь:

—Та, өвгн, кедүтәвт?—гинә.

— Тәвтәв.

Хойрдгч өвгнәснь—Та кедүтәвт? —гинә.

— Тәвтәв.

Һурвдг өвгнәснь бас — Та кедүтәвт? — гинә.

Тернь бас — Тәвтәв — гинә.

Өвгд цугтан цацу бәәҗлмт — гиҗ хааг келхлә:

—Тиим, — гиҗ цугтан нег дууһар хәрү өгнә.

Һурвн өвгиг шинҗлхлә, негнь халцха, хойрдгчнь — үснь цаһан, сахлнь хар, һурвдгчнь — цур сахл уга болна.

Тиигәд хан негдгч өвгнәснь:

— Та, өвгн, эн өвгдлә цацу болдмт, толһатн яһад халцха болсмб? — гинә.

— Баһасн авн му үзсндән, икәр юм ухалад йовсндан толһа деерән үсн уга үлдүв, — гиҗ хәрү өгнә.

Хойрдгч өвгнәснь:

— Та, өвгн, эднлә цацу болдмт, сахлтн хар, үснтн цаһан болдмб? — гинә.

— Сахлм намаг хөрн тавтадм урһла, үсм төрхәрә бәәлә. Тиигәд сахлм үснәсм 25 насн дү. Үсм медәтәдән цаһан, сахлм ода чигн баһдан хар,—гинә.

Һурвдгч өвгнәснь:

— Та эднлә цацу болдмт, цур сахл уга болдмт? — гинә.

— Би эк-эцкдән һанцхн үрнь биләв. Тегәд эцкән эс һундахин төлә көвүн болҗ төрләв, экән эс һундахин төлә сахл уга боллав, — гиҗ хәрү өгнә.

Хан эднә келсн олмһа үгднь ханад, һурвладнь нег мишг алт өгч.

Һурвн өвгн ханад, алтан үүрч авад, һарад хәрцхәнә.

Алтан өгн тусчкад, хан һундрхад, хәрү авх уха туңһана. Тиигәд келмрч гисн нег түшмлән дуудҗ авад,—эн өвгдәс тер алтыг авдг арһ хә-гинә.

Зөвәр холдад һарад одсн өвгдин ардас залу һарад довтлна.

Нег мөртә күн тоос бүргүләд ардаснь довтлад йовхла негдгч өвгнь наадк хойртан:

— Та хойр алтан авад йовҗ йовтн, би эн күүг күләҗәнәв, — гинә.

Ард үлдсн өвгнүр мөртә күн довтлҗ ирәд:

— Та келмрчвт? — гинә.

— Э, келмрчв.

— Келмрч болхла мини хойр сурврт хәрү өглт:
— Орчлң гисн юмб?
— Орчлң гисн — сө өдр хойр. Өдртнь көдләд, сөөдnь амрнавдн.
Цагин селгән гисн юмб? — гинә.
Өвгн генткн аман бәрчкәд, — мууха юмб! — Кукн, эн сурвринчнь хәрүг тер хойр өвгнд үлдәчкҗәв. Әмсхлин дунд мөрән өгич, довтлҗ одад авад ирсв, — гинә.
— Шүүнә гидг эн гиҗ санчкад, —автн, — гиҗ залу келнә.
Өвгн мөрн деер мордчкад:
— Та мөрн деер биләт, би һазрт биләв. Та мөртә биләт, би мөрн уга биләв. Та мөрн уга болвт, би мөртә болвв. «Цагин селгән гидг эн» — сәәхн менд бәәтн, — гичкәд, довтлад йовҗ одна.
Залу алтн чигн уга, мөрн чигн уга үлдҗ.

Үгмүд: алвт, билгтә, зар, цацу, олмһа үгднь, келмрч, әмсхлин дунд, түшмлән.

Нәәрүллһнә зура:

1. Хаана зар.
2. Хаанд һурвн өвгнә өгсн хәрү.
3. Өвгн хаана түшмлиг шүүлһн.

Даалһвр. Хаанд һурвн өвгнә өгсн хәрүг селгәдәр соңсхад умштн. «Цагин селгән» гиҗ эн туулиг яһад нерәдсинь цәәлһтн.

ҺУРВН ХУРҺН

Саңһҗин Бося.

Хаврин түрүн эклц. Ноһан делгүдән көкрчксн тег. Эң-зах уга элвг сенр аһар, дулан өдр. Хойр үр — Эрднь Баатр хойр цецгәс түүхәр һарв. Олн-зүсн цецгәс дала. Цецгәсән түүһәд авчкад тедн байрта хәрҗ йовна. Генткн хаалһинь керчәд хойр чон һарна. Көвүд әәчкәд тагчг йовцхав. Энд-тендән хәләһәд адһад йовна. Өндр өөдмәс доргшан бууҗ йовтлнь, хотхр дотр нег баран үзгдв.
— Хәлә, Эрднь, ноха болхий, аль бас чоный? —гиҗ генткн Баатр сурв.
— Альд?

— Тер, тер — гиһәд, Баатр хурһарн заав.

— Энчн ноха чигн биш, чон чигн биш...

Тер хоорнд үзгдҗәсн баран көндрв. Хөөһинь лавта медчкәд эн хойр адһв. Өөрдәд ирхлә, нег ик цаһан хөн хурһан долаһад зогсҗана. Ноһан деер өмнк хойр көлән җииһәд нег хурһн кевтнә. Экиннь ард бас нег хурһн зогсҗана.

Тедниг үзчкәд хойр көвүн әәдгән уурад, байрлв. Хурһдар өврмҗ кев.

— Хәлә, Баатр, нег хөөнәс һурвн хурһн һарч!

— Нег хөөнәс һурвн хурһн һарсиг би үзәд угав!

— Кенә хөн болхв?

— Ямаран өкәр хурһд! — гиһәд, тедн кесгтән һәәхв.

— Авч хәрх арһ хәәх кергтә. Эс гиҗ одак чонмуд сөөдән ирәд идчкх, — гиҗ Эрднь келв.

— Бидн хойр эдниг даахий? — гиҗ Баатр сурв.

— Даав эс даав, яһад болв чигн авч хәрх кергтә. Би хойринь авнав, чи негинь ав, — гиҗ Эрднь келв.

— Э — э, тиигл уга! Би чигн хойриг даахв — гиҗ Баатр сөрлцв.

— Чи намас бичкнлмч.

— Кедүхнд бичкмб? Негхн насн дүлм? — гиҗ Баатр чаңһрв.

— Терлм. Нег дү, негинь ав...

Тиигҗ зөвәрт зүтклдҗ бәәһәд эдн эвән олв.

—Тиим биш, киилгән тәәл. Би бас тәәлнәв, — гиҗ Эрднь келв. Хоюрн киилгән тәәләд, залһад боов. Деернь һурвн хурһиг кевтүләд, дамҗлад һарв. Ик цаһан хөн бөлвәлҗ мәәләд, ардаснь дахад гүүв.

Хурһд кедү бичкн болв чигн хойр көвүнд күнддәд йовв. Тиигәд йовҗ йовтлнь, ардаснь нег мөрн тергтә күн күцҗ ирв. Көвүдлә мендләд, нердинь сурчкад тер келв:

— Эн хөн, хурһдтн мана хошин,—гив. Көвүдиг хурһдтаһинь тергн деерән суулһв.

— Бичкн бийстн хурц нүдтә бәәҗт. Йоста хөөч улсин үрдүд болх бәәдлтәд, — гиҗ көвүдиг хөөч магтв.

Хоштан ирчкәд, көвүдт хот өгүлв. Даруньн көвүдиг хөөч гертнь күргв.

Үгмүд: сенр, баран, өврмҗ, дамҗлад, зүтклдҗ, бөлвәлҗ, күнддәд.

Нәрүлҗ келлһнә зура:

1. Көвүд альдаран одҗ, ямаран цаг бәәҗ?
2. Көвүд юунас әәҗ?
3. Хөөнә хурһдиг яһҗ авч ирҗ?

Даалһвр. Эн зураһар хамдан ахр келвр бичх.

Тачин Анҗа.

ЗАНЫН КӨТЧ

(Тууль).

Ө-шуһу модн дотр бәәсн бичкн халцха һазрт аңгуд хурад, бат-чииргән йилһхәр энд ноолдҗах үүрмүдән, хәләхәр нирглдв. Түрүн ирснь болн дәкәд толһата-тоомртань — арслң, аю, чон, ирвс, өмн захар сууҗ.

Ардас ирснь, нег-негән түлкәд, шахад, күзүһән суңһад, көлиннь үзүр деер зогсад, ноолда хәләхәр чирмәлдәд бәәнә. Тедн дунд, бас оратҗ ирсн арат, туула хойр уралан һархар шурһҗана.

Ноолдаг һарджах аңгудын негнь, дүңнхд ахлач болдг бәәдлтә. Цуг ирсн аңгуд тал тер захаснь зах күртлнь харвад, таньдган хәәҗәх кевтә, күзүһән суңһад, өндглзәд бәәнә.

— Акад юмб, Зан яһад удҗахмб? Бийән күләлго эклснд тер уурлҗ тарахий?—гиҗ тер зовлң кеҗәнә.

Генткн нег аң нәрхн дууһар чишкәд оркв.

— Кемб? Яһв? Хәлә, туула бәәҗлм! Хаалһ һарһҗ өгтн, кишва шорһлҗд! — гиҗ ахлгч акрмдҗ хәәкрәд, столын ца суусн нөкдиннь дорас ширәһинь татҗ авад, хамгин өмн тәвәд: Туула, үкс нааран һартн, энд ирҗ суутн. Таниг орҗ ирсиг үзсн угавидн, — гиҗ келәд, — Тадн чигн нүдән аньчкад сууцханат, — гиһәд нөкднр талан ахлгч өкәлдв.

«Үнмб-худлв, наад бәрҗәдг болхий» — гиҗ, туула дотран маһдлад, энд-тендән хәләһәд, бултхлзв. Генткн энүнд серд гисн ухан орв: «Би Занын көтчлм. Зан цуһараднь баажалм. Тер ода энд уга кевтә, тиигхлә би баҗа болад бәәхгов,»—гиһәд, ар хойр көл деерән эргәд, зәрмсиннь көлинь ишкәд, нүдән улм солилһәд ов—тов сахлан көндәһәд, хойр ут чикән сольвҗ хәәчләд,

өмнән бәәсн шар девлтәг ээмәснь татад: «Хаалһ эс һарһнач!» — гиҗ уурлад, нүдән аньчкад, урлынь тесркәһәр һарсн шүлсән чирәднь өсргҗ керлдв.

Үгән чиләһәд, нүдән секчкәд, өмнән зогсҗасн аратыг үзн әәчкәд, бәәсн бийнь чичрәд, көлиннь әмн тасрад одв. Хойр нүднь хәрү аньгдв. Аратын нег цагт үзүлсн тусвь энүнә седклд тодлгдв: «Иим ач-тус күргсн, дәкәд нанд орхнь ухата, дадмг арат зогса бәәтл, би яһад ширә деер сууҗахмб? Арат суг» — гиҗ шиидәд нүдән секхләнь:

— Туула, уралан һартн, ормтн белн. Эй, хорха-мекләс, хаалһ өгтн! — гиҗ ахлгч хәәкрв.

«Яһад арат суух билә. Намаг дуудҗ бәәнм. Би Занын көтчлм! Намар болхла, арат юмб? Кишва хулхач, мекч домбр!» —гиҗ санад туула үкс алхв. Терүг наадкнь тосҗ авад, ширә деер залрулв.

Туула гедргшлҗ сууһад, сахлан хойр талагшан имрн татад оркхлань, тесркә урлнь улм зааград, зевтә дорсхр шүддүднь үзгдв. Бийнь дегд көөрчкәд, ю чигн үзҗәхмн уга, деерәһәр модна ора хәләһәд сууна.

Ардынь зогсҗасн олн аңгуд алң боллдад: акад юмби? Аратас Туула яһад ахлҗ бәәхмб? Алькарн болв чигн арат туулаһас ахлх зөвтәлм? Негдвәр болхла, ухата, хойрдвар—эвтә-арһта, һурвдвар, туулала әдл бурҗ олн үг келхш, мадн дундан күндтә, — гиҗ аңгуд шууглдв.

— Ду тасрцхатн! Яһад шууглдад бәәнәт! — Занын көтчәс ахлх энд кен бәәнә! — гиһәд хәәкрчкәд, хусрңгар инәчкәд, туулан өөр одад, ахлгч аң сөгдҗ суув...

Үгмүд: ө-шуһу модн, көтч нирглдв, чирмәлдәд, өлкәдв, маһдлад, дадмг, залрулв, хусрңгар инәв.

Нәәрүллһнә зура:

1. Аңгудын хург.
2. Арат туула хойр.
3. Туулаг күндллһн.
4. Туулан тоолвр болн аңгудын бурушалт.

Үлгүрмүд: Сурсн заң сурар боов чигн болдго.
Үс уга хөн холвад орҗ.

ЧИК СЕДКЛТӘ КӨВҮН

Киргиз олн-эмтнә тууль).

Кезәнә нег нер туурсн хулхач бәәҗ. Тер һанцхн көвүтә бәәҗ. Көвүнь өсәд, сәәхн залу болна.

— Көвүм минь, чи намд дурта болхла, намла әдл нертә хулхач болх зөвтәч. Хулха кесн йир олзта керг —гиж эцкнь көвүндән келнә.

— Эңкр эцк, кемр би хулхач болхла, намаг әмтн күндлшго. Тер учрар би әмтнлә әдл көдләд, эврә күч-көлсәрн гесән тежәнәв,—гиж көвүнь хәрү өгнә.

Көвүнәннь келсн үгинь соңсчкад, эцкнь икәр уурлна.

— Көвүнь эцкиннь хаалһар эс йовдг юмн альд бәәдв? Би нег ухаһар бәәж, негл шиидвр авдв. Келсн үгәсн би һарш угав. Чи эн сөөһин бийднь Жоошбай тал одад, хар царинь хулхалад авч ир. Эн мини келсиг эс күцәхлә, гертәсм һарад хәләсн талан йов, чамаг көвүһән гиж тоолш угав,—болад эцкнь көвүндән закна.

Көвүн арһ уга болад һарад йовна. Түдл уга, байнаһур ирәд, хар царинь хулдж авна. Царин ормд намртан бууся өгх болж бооцна.

Хар цариг сөөнь өрәллә көвүнь көтләд күрч ирхлә, закврим күцәв гиж санад, эцкнь икәр байрлна. Сөөнь бийднь цариг алад, хәәсәр дүүргәд мах чанна. Махн болсна хөөн көвүн эцкдән келнә:

— Эцк, эн махиг идхәсн урд, хоюрн тус-тустан бийән чиңнүрдий. Царин махиг цугтаһинь идчкәд, хойрдад бийән чиңнүрдий. Тер цагт мадн хойрин кен бидн мах бәрж тарһлхинь хәләй—гинә.

Эцкнь зөв болад, эдн бийсән чиңнүрднә.

Хойр дола хонад, хар царин махн чилнә. Эцк көвүн хойр нег-негән чиңнүрднә. Көвүнь мах бәрәд, тарһлж, эцкнь тер кевтән үлдж, нег чигн чиңнүр немсн уга. Тегәд эцкнь алң болна.

—Көвүм минь, яһад иим болжахмб? Махиг бидн әдләр хуваһад идләвидн, —гиж көвүнәсн тер сурна.

— Алң болх юмн уга, эцк. Та мах идхләрн, хулхан гиж тоолад, эзнь хәәж ирәд бәрхләнь яахв,—гиһәд әәһәд бәәвт. Тиигәд саначрха бәәж та тарһлсн угат. Би болхла, эн махитн әәлго, седкл төвкнүн идләв. Юңгад гихлә, би Жоошбайас эн царитн хулдж авлав. Тер учрар махн намд зокв,—гиж көвүн эцкдән цәәлһнә.

Эцкнь зөвәрт уха туңһаһад, тагчг сууҗаһад келв:

— Намаг дураж хулхач боллго, үнндән болн чикдән бәәдг болсн сән болҗана. Би бас хулха кедгән уурнав. Хоюрн үнн седкләрн, чикдән бәәхмн,—гиж эцкнь товчлж келв.

Үгмүд: күндлшго, тежәнәв, закна, түдл уга, бооцна, чиңнүрдий (чиңнүр), алң, саначрха, туңһаһад, седкләрн.

Даалһвр. Эн туулиг умшулад, учр-утхинь медүлх. Сурһульчнрар ахр учр-утхинь келүлх.

Җимбин Андрей

ҮҮРМҮД

Хаврин дулан нарта өдр билә. Модд көк хамтхасар кеерсн цаг. Иим өдр кениг болв чигн таслҗ байсана.

Хотна захд көк ноһан деер кесг бичкн көвүд бол күүкд нааджҗ йовла. Тедн шуугата нааднд̆ан авлгдад, хотнас зөвәр заа̀град һарад одв. Өмн йовсн Бадм Намра хойр күүкн нег ик хотхрур күрәд ирв. Тенд бәәсн баг моднур түрүн йовсн Бадм өөрдәд ирхлә̀нь, тер модна дор нег ик аң терүнүр хәләһәд зогсҗ бәәснь үзгдв.

— Чон!—гиҗ хәәкрәд, Бадм хәрү цохрад, Намраг таг теврв. Юн болсинь сәәнәр эс медсн Намра Бадмла әдләр әәсн уга, болв уралан чигн йовсн уга. Цөөкн әмсхлин хоорнд эн хойр яах-кехән медлго үүмлдҗ бәәһәд, генткн серл авсн метәр һарад гүүв.

—Күүкд йир әәмтхә, юн чон хотна өөр өдрәр ирх билә, —гиҗ Очр көвүн келәд, уралан йовад, энд-тендән хәләһәд тотхв.

— Әәҗәнчи?! Күүкдиг келҗәлчи!—гиҗ ардаснь күцәк ирсн Сарң көвүн келәд, Очрас давад уралан цөөк ишкәд хәләхлә, нег ик аң эднүр хәләһәд зогсад бәәнә. Сарңг терүг үзчкәд, чочад одв. Болв бийән бәрәд:

—Одак күүкдин әәһәд йовдг чон эн бәәҗ. Эннь чон биш арат болх бәәдлтә,—гив.

— Арат иим болдмн биш. Мана аав нохаһар кесг арат бәрүлҗ авч ирлә,—гиҗ Очр келв.

Эн хойр көвүн эврәннь үүрмүд дундан невчк медәтәнь. Эдн намртан школд орхмн.

— Хажуднь бас негн бәәнә!—гиҗ Эрднь генткн хәәкрв. Тернь эн зогсҗ бәәснлә әдл биш. Невчк бичкн, дәкәд дел уга.

— Энчн темән болхий?—гиҗ нег бичкн көвүн сурв.

— Юн темән болх билә! Энтн ик гидг зерлг мис болх, —гиҗ бичкн хар көвүн келчкәд наадксурн хәләв.

— Эднитн юуһинь Түрвә Пюрвә хойр медх, — гиҗ цугтаһаснь бичкн Церн келв. Намра терүг дөңнв.

— Бас чигн өөрдәд сәәнәр хәләй, таняд чигн бәәхвидн,—гиҗ Эрднь Очр хойр келв.

— Эднитн тууһад хәрхмн, мана хотнд таньдг улс бәәх,—гиҗ Һәрә келв.

Көвүд улм өөрдв. Ик аңгнь көлән сольҗ ишкәд, сүүлән шарвадад, нам гиинәд ду һарсн болад бәәв. Бичкн аңгнь бас босҗ одв.

— Нә, хәрәд, Түрвә эднд зәңг өгий, эднтн манд туугдҗ йовх биш, манд уурлҗах бәәдлтә,—гиҗ Эрднь әәсн дууһар келв. Нег-негнәсн түрүлҗ әмтнд зәңг өгхәр бичкдүд гүүлдәд һарв. Дарунь гилтә эдн хотнур орад ирв. Көвүд дунд йовсн Түрвәд ирәд келв. Түрвә Пүрвә хойр бичкдүдиг дахулад, теднә заасн һазрур ирв. Одак хойр аң тер ормдан бәәһә бәәҗ.

— Энтн циркд бәәдг арслңгуд!—гиҗ Түрвә үзн таньчкад хәәкрв.

— Газет болһнд бичәд, зарлад бәәсиг медсн уга билт?—гиҗ Пүрвә көвүдәс сурв.

— Би соңслав. Зуг хойр арслң мөңгн геедрҗ гиһәд санад бәәләв,—гиҗ таньҗ чадлго бәәсндән һундрхсн дууһар Очр келв. Көвүд шуугад инәлдв.

—Ода хәрхмн. Эднитн үргәхмн биш. Зәңг өгхмн, ирҗ авх,—гиҗ Түрвә Пүрвә хойрин келсн үгиг соңсад бичкдүд йовцхав.

Цуһар гер-герүрн күрч, байрта зәңг соңсххар адһв.

Үгмүд: авлгдад, зааград, әмсхлин, серл, зерлг, шарвадад, гиинәд, арслңгуд, һундрхсн, үргәхмн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Бичкдүдин наадн.
2. Аңгуд үзлһн.
3. Аңгудыг медҗ авхар шунлһн.
4. Пүрвә Түрвә хойрт зәңг өглһн.

Үлгүрмүд:

Демч шаазһас хү (сальк) бәрдг.
Меднәс медәд угань ик гидг.

Эрнҗәнә Константин.

АЛДР БИЧӘЧ АЛЕКСЕЙ МАКСИМОВИЧ ГОРЬКИЙ МӨҢКРСН НЕРН

. . . Усн-далаһас өргн
Уул-үүлнәс өндр.
Ухан, эрдмәрн туурсн
Урнас, урн—Горькийд!

Делкәд дунь доңһдсн
Дәәч «Буревестник» үүдәсн
Дүмбр Горький зүркндм

Арм баһ насндан,
Амлсн номич умшлав,
Ачта багш чамаһан
Ааван болһҗ оошалав. . .

Үгмүд: туурсн, урн, доңһдсн, үүдәсн, арм баһ, оошалав.

Даалһвр. Эн шүлгиг айслулҗ умшдг дасхх. Туурсн, урн, доңһдсн, үүдәсн—гисн үгмүдиг орулад сурһульчнрар зәңгс бүрдәлһҗ бичүлх.

МОСКВАН НЕРТӘ КАНАЛ

Усн хаалһ кимд болдгинь кен болв чигн меднә. Болв урднь ик һолмуд Москваһур орл уга эргәд һардг билә. Бичкн Москва—һолар баахн кермс йовдг бәәсмн. Усар авч ирсн модн, нефть, чолун төмр хаалһар авч ирснәс дөч дәкҗ баһ болдг билә. Дәкәд Москва—һол хәәрдәд ирв. Балһсн ик болад, эдлдг уснь баһдад бәәв. Тиигәд Москва—Иҗл гидг канал тосхх ухан орсмн. Москва—һол болн Иҗл хойрин хоорнд өөдм бәәнә. Тер өөдмиг керчәд, утдан 128 километрт канал кех кергтә болсмн. Терүг тосххин кергт ик көдлмш кегдв. Тегәд канал тосхгдв. Каналд ус бәрҗ зогсахин төлә шлюзмуд кегдв. Канал Иҗлин уснас деер болсар, күчтә электрическ насосмуд усиг өөдән шлюзмудар һарһна. Эн канал зууран кесг һолмуд керчҗ һарна. Тер һолмуднь каналын дораһур гүүнә. Канал деегүр ик-ик тагтс һарна, дораһурнь шоссейн хаалһс һарна. Москваһас хол биш. Химкин өөр

ик нур тогтагдв. Энүнд сәәхн гидг усна вокзал тосхгдв. Эндәс кермәр Көк, Цаһан, Балтийск, Азовск болн Хар теңгсмүдүр оч болхмн.

Москван 800 җилин өөнд эн каналд Москван нер өгсн мөн.

Үгмүд: шлюзмуд, насосмуд, шоссейн хаалһ, өөдм, өөнд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Москва—Һол Иҗл хойран хоорнд канал кех ухан яһҗ орсмб?
2. Канал яһҗ тосхгдҗ?
3. Каналд ус юуһар гүүлгҗ орулна?
4. Эн каналар ямаран теңгсмүдүр оч болхмб?

Ө-ШУҺУ МОДН ДОТР

1938 җилин сентябрин 24-д, партин болн правительствин даалһвр күцәһәд, Москваһас Хол Дорд үзгүр «Родина» гидг самолетар һурвн күүкд улс—летчикүд нисснмн: капитан В. Гризодубова, пилот П. Осипенко болн штурман М. Раскова.

Ирх һазртан күрн гиҗ йовад эдн зуур ө-шуһу модн дотр буув. Энд эдн кесг хонгт бәәв.

— Бензин чилв. Һазрт буухас оңгдан арһ уга болв. Мини штурманск кабин самолетин өмн бийднь бәәлә. Самолет улмта һазрт суух болв. Эн буусн цагтан хоңшарарн хатхгдад кабинан хамхлсн деерән намаг алх бәәсмн. Тегәд Гризодубова шулуһар парашютар һәрәд гиҗ нанд закв.

Һәрәдх кергтә болв. Самолет 2 миңһн метрт деер йовла. Би хойр керчм шоколад авад, үүдән секәд һәрәдүв. Парашютм секгдв. Генткн парашютм модна аңд торад, би агчмин зуур дүүҗлгдәд бәәв. Парашютиннь шидмснь керчәд бәәҗ ирүв.

— Би әәмҗ әәсн угав, тогтун бийән бәрүв. Самолет альд буусинь медчкәд, тер үзгүрнь һарад йовбув. Нанд темдгән өгхәр самолетин өөр бәәсн Гризодубова болн Осипенко бу хаҗ. Болв тер бууһин ә намаг төөрүлв. Модна дүүрәнд тернь оңгдан һазрт һарсн болҗ соңсгдад, би үзгән алдув.

— Йовхд йир күчр болад бәәв. Эргндм мел улм-бальчг. Ишкәд йовхла көл дорм һазр мулмлзад бәәнә. Нег һазрт би унад улмдад, күзүн күртлән булхув. Болв һартан йовсн модарн дөң авад, әрән гиҗ тер улмас һарув. Модн уга болсн болхла чивәд үкх бәәҗв.

— Цааранднь йир саглҗ йовдг болув. Самолет мел үзгдхш. Хотан әрвлҗ идх кергтә болв. Шоколадан кесг бичкн әңгд хувачкад, өдр болһн нежәдәр идәд йовбув. Теңгрин ки болн ягод түүҗ иддг биләв.

— Зуурм аюс харһв. Эдн кү үзәд чигн уга болх бәәдлтә. Нег аю намаг үзчкәд гүүһәд йовҗ одв. Зәрм аңгуднь зөргтә. Аюсин орклсн ә нанд дару-даруһь соңсгдад йовв.

— Аңгудыг хаһад ургәһәд йовув.

— Тегәд модн дотр кесг хонад оркув. Күчр болад ирв. Болв би самолетан олҗ авхв гиһәд санад йовув... Октябрин 5. Ө-шуһу модн чиләд, ил һазрт һарад ирув. Самолетан һурв километрәс үзүв.

— Самолетин өөр бәәсн улс намаг үзчкәд тосад гүүлдв. Бидн теврлдәд үмслдүвидн: Осипенко Полина байрлад уульв. Мана самолет «Родина» бүтн бәәҗ. Үүрмүдм энүг эвтәһәр суулһҗ.

Үгмүд: парашют, ө-шуһу модн, агчмин, улм, мулмлзад, орклсн, самолет, эвтәһәр.

Нәәрүллһнә зура:

1. Самолетар нислһн.
2. Самолетас парашютар һәрәдлһн.
3. Һанцаран ө-шуһу модн дотр.
4. Улмд унлһн.
5. Аюсла харһлһн
6. Үүрмүдләһән харһлһн.

Даалһвр. Раскова Марийин тускар умшсан келтн.

ЗӨРМГ НИСЛҺН

1937 җилин май сарин 25-д мана правительств Советск Союзин геройммудт летчик Чкаловд, Байдуковд болн Беляковд Ар полюсар дәврәд Америкүр нисх зөв өгв.

Тегәд июнь сарин 18-д, 4 час 5 минут өрүһәр зөрмг летчикуд нисцхәв. Теднә нисси хаалһнь: Москва—Цаһан

теңгс—Франц—Иосифин һазр—Ар полюс. Самолет мел нисәд уга һазрмуд деегүр эдн нисв. Канадт күрчкәд, эдн уулмуд давад Номһн далан көвә бәрҗ нисв. Дарунь Америкин Соединенн Штатсин һазр деегүр нисәд, Портландин өөр бәәсн аэродромд июнь сарин 20-д, 19 час 30 минутла эдн ирҗ буув. Летчикүд 63 час 25 минутд аһарт йовб. Эн цагин хоорнд эдн 12000 километр һазр нисв.

Нисҗ йовсн цагла самолет мөстәд ик зовлң үзүләд йовв. Самолет бичә мөсттхә гиһәд үүлиг эргәд эс гиҗ үүлн деегүр нисх кергтә болдг билә. Дәкәд кислород баһ болад бас күчр болад йовв.

Советск самолет ирҗ буусна туск зәңг Америкәр болн нарт делкәһәр йир шулуһар тарв. Аэродром әмтәр дүүрв.

Аэродромур һанцхн Портландин әмтн биш, Америкин наадк балһсдас бас әмтн ирв.

Европиг Америклә түрүн болҗ Ар полюсар дәврҗ залһлдулсн зөрмг летчикүдиг цуһар байртаһар тосҗ йөрәв. Эн нислһн Америкд ик соньмҗ болв. Альд болв чигн-уульнцд, магазинд, ресторанд, поезд дотр, трамвай дотр кесг өдртән әмтн эн алдр нислһнә тускар күүндвр кев. Зөрмг болн чидвртә летчикүдт икәр эдн бахтв.

Ирҗ бууснаннь дарунь Чкалов, Байдуков болн Беляков һурвиг Советск правительств алдр диилвр бәрснднь йөрәв.

Июль сарин 26-д цуг Москва алдр социалистическ Төрскән нарт делкәд туурулсн героймуд-летчикүдән байртаһар тосв.

Үгмүд: аэродром, мөстәд, аһар, соньмсҗ, Портланд, чидвртә, туурулсн.

Нәәрүллһнә зура:

1. Нисх зөв өглһн.
2. Ниссн хаалһнь.
3. Америкд оч буулһн.
4. Америкд летчикүд тослһн.
5. Советск правительствин йөрәл.
6. Героймудыг Москвад тослһн.

ЭЭҖИН ЙӨРӘЛ

Куукан Анатоль.

Цаста эмгн әрә көндрәд хойр суулһта уусан үүрәд эрг өөдлҗ йовтл, өмнәснь хойр бичкн көвүн тосҗ ирв.

— Мендвт, ээҗ!—гиҗ сурад,—эн усан манд буулһҗ өгтн, бидн үүрәд тана герт күргнәвидн,—гив.

Хойр көвүн селгәдәр үүрәд удлго эмгнә герт күрч ирв. Көвүд усин буулһҗ өгчкәд, эмгнлә күүндв.

Ээҗ, та һанцаран бәәдвт?

— Э, һанцаран бәәнәв. Нег көвүтә биләв, терм 1941 жил дәәнд мордад, орн-нутган харсҗ йовад өңгрлә... Пенс авнав. Хот-хувцар түрү уга бәәнәв, һанцаран болад зәрмдән эвго болна,—гиҗ эмгн хойр бичкн нөкдтән цәәлһҗ келв.

Тер хоорнд Сарң эрст өлгәтә зург одад хәләв.

— Бадм, наарич, эн зург ирәд хәлә. Эн ээҗин көвүн баахн настадан өңгрҗ. Погонднь хойр бичкн одн бәәнә— лейтенант бәәҗ. Ода бәәсн болхла, майор эс гиҗ подполковник болҗ одх бәәҗ.

— Ээҗ, тана түләнтн альд бәәнә? Бидн хамхлҗ белдҗ өгнәвидн,—гиҗ келәд, сүкинь авад хойр көвүн модынь хамхлад, орулад өгчкв.

Мендләд һарад йовн гиҗәһәд, хойр көвүн хоорндан шимлдҗ оркад:

— Ээҗ, танд маңһдурас авн мана классин пионерск звенон көвүд-күүкд селгәдәр ирәд, уситн, түләһитн зөөҗ өгх. Та мана пионермүд иртл уснд бичә одтн,—гиҗ эмгнд келв.

Маңһдуртнь эмгн уснд һарад йовн гиҗ бәәтл, нег күүкн, өөрән нег көвү дахулсн орҗ ирв. Тедн эмгнлә мендлчкәд:

— Та уснд одхар бедрҗ бәнт? Уситн бидн авч ирнәвидн. Суулһан өгтн!—гиҗ Эмма күүкн келәд, суулһсинь авад уснд йовҗ одв. Тер хоорнд, күүкиг дахҗ ирсн Борис көвүн сүк авч һарад модынь хамхлад, орулад өгчкв. Эмма күүкн усан авч ирчкәд, эмгнә таз авад ус кеһәд, полынь уһаһад өгчкв.

Цаста эмгн байрлад, һал түләд цә чанв. Күүкд көдлмшән чиләһәд дуустл цә болв. Эмгн цәәһән кеһәд күүкдиг гиичлв. Теднлә таарад күүндв.

— Таанриг гермүд эргәд күүнд ус зөөһәд, түлә хамх-

лж өгәд йовхла, багштн керлдхмн бишви?— гиж эмгн сурв.

—Уга. Ээж, бидн танд эврәннь звенон шиидврәрирж дөң болж бәәнәвидн. Мана багш меднә. Иим туста көдлмш кехлә мана багш амрад бәәнә. Бидн сурһулян дасчкад танд ирж дөң болжанавидн,—гиж күүкд эмгнд цәәлһж өгв.

Ээж, маңһдур тан тал ордан күүкд ирх, та тедниг күләтн,—гиж Эмма Борис хойр келәд, ээжлә мендләд хәрцхәв.

Ут наста болтн,эрүл-менд өстн!—гиж йөрәһәд эмгн үлдв.

Үгмүд: үүрәд, шимлдж, маңһдурас, одтн, дуустл, гиичлүлв, шиидврәр, йөрәһәд.

Нәәрүллһнә зура:

1. Сарң Бадм хойр Цаста эмгнд дөң боллһн, теднә күүндвр.
2. Эмма Борис хойр эмгнд дөң боллһн, гиич боллһн.
3. Эмгнә тәвсн йөрәл.

Үлгүрмүд:

Күн болх—баһасн, күлг болх—унһнасн.

Нурһн хавсндан түшдг, хавсн нурһндан түшдг.

ГАЙДАРЛА БОЛСН ЙОВДЛ

Эн йовдл Москвад болла. Трамвай зогсдг һазрур, әмтн дүүрң, трамвай ирәд зогсв. Трамвай күләжәсн улсас кесг улс түлклдәд орцхав. Цоохр мишг үүрсн эмгн орв. Дарунь мөрн цергчин өрмгтә, хар хүрсх махлата өндр күн орв. Дәкәд бор кепктә залу орв.

Сүл болж һартан дегтрмүд бәрсн муухн хувцта көвүн орв. Тер көвүг әмтн түлкәд, шахад трамвайин дунд авч одв. Көвүн кесгтән хавтхан уудлад мөңг хәәв. Аш сүүлднь, хавтхасн нег цаһан мөңг олж авад, инәмскләд кондукторт өгв.

Кесг зогсал давад орксн цагла бор кепктә залу, мөрн цергин өрмгтә залу һартан дегтрмүд бәрсн көвүнә хавтхд арһул һаран орулжасинь үзв. Һараснь атхад,

хулхачиг дор ормднь бәрв. Әмтн цуһар шууглдад одв. Трамвай зогсв. Әмтн буулдад уульнцд һарв.

Ульнцар йовсн улс цуглрад, әмтн икдҗ одв. «Бичә шуугтн! Арһулдтн!—гиһәд, милиционер әмтиг эвләд бәәнә.

Болв әмтн шуугад, хәәкрлдәд бәәнә. Цуһараһаснь икәр цоохр мишгтә бичкн эмгн хәәкрәд бәәнә. Хулхачур эн хурняста нудрман үзүләд орад бәәнә.

Өрмгтә күн келәд иткүлхәр седнә, болв әмтн терүг соңсхиш. Әмтнә шууган улм икдәд бәәв.

Тиигхлә милиционер һаран дайлад хәәкрчкәд, хулхачас документинь сурв. Хулхач хавтхасн күрң һадрта бичкн дегтр һарһад өгв. Эн эмәсн бәәдлтәһәр келв:

— Паспортм бийләм уга. Зуг эн советск бичәчнрин Ниицәнә дегтр бәәнә, эврән бичәчв. Аркадий Гайдар гиҗ намаг нерәддмн—гив.

— Меднәвдн бидн иим бичәчнриг! — гиҗ эмгн дамбрлҗ хәәкрв. Цуһар энүг дахҗ хәәкрлдв.

Зуг тедн дунд дегтрмүд бәрсн көвүн тагчг зогсал бәәнә.

— Та юн күмбт, танас юуһитн хулхалҗ авб? — гиҗ милиционер көвүнәс сурв. Көвүн улагчрад келв: «Би Москвад шин ирләв, медицинск институтд орҗанав. Нанд мөңгн уга, мөңгм чилҗ одла» —гив.

Милиционер көвүнә хавтхинь хәләв. Көвүн хавтхан көлврүләд үзүлв. Генткн хавтхаснь 50 арслң мөңгн унв. Көвүн мөңгиг үзчкәд келв:

— Эн мини мөңгн биш. Нанд мөңгн мел уга билә — гив. Шуугҗасн улс тагчг болад, үүмәд, бичәчүр хәләлдәд зогсв. Бичәч бас тагчг, һазр хәләһәд зогсад бәәв.

Милиционер алң болв. Кесг җил милицд көдлсн бийнь эн иим йовдл үзәд уга бәәсмн. Хулхач эврәннь мөңгән күүнә хавтхд дүрсн — үзгдәд уга йовдл. Милиционер һаран өргәд: «Күн хулха кесмн уга. Эн хойр күүг сулдхҗанав, таанр бас тарцхатн,»—гив.

Әмтн цуһар тарцхав. Бичәч Аркадий Гайдар бас йовхар седв, болв цоохр мишг үүрсн эмгн энүг зогсав. Эмгн мишгән һазрт оркчкад, уудлад нег ик улан альм һарһҗ авад Гайдарт өгв.

— Мә, сән седклтә күн бәәҗч. Мә ав, альмн дегәд ик, чини хавтхд тагчгар би дүрҗ чадш угав, медчкхч, — гив эмгн.

Үгмүд: трамвай зогсдг һазр, зогсал, кондуктор, өрмг, милиционер, алң болв, бичәч, медицинск.

Нәәрүллһнә зура:

1. Трамвай зогсдг һазрт.
2. Хулхачиг бәрҗ авлһн.
3. Әмтнә шууган.
4. Милиционер хулхачиг илдклһн.
5. Көвүнә хавтхд бәәсн мөңгн.
6. Гайдарт эмгнә келсн үг.

Балакан Алексей

ГӨРӘСНӘ ХУРҺН.

Амрлһнд һарсн даруһан Аав серглң бәәсн болҗ медгдв. Һартан сүк авчкад, хаша дотраһур эргәд, нег энд, нег тенд юм ясҗ йовна. Терз тус бәәсн моддыг, үлү ацмудынь хәәчлҗ цәәлһв. Бууралдаһар сәвүр кеҗ авад, хаша дотркиг сәвүрдәд, гертклә әдл, цеврлдәд оркв.

Бовлдан үүрмүдтәһән ирәд, гөрәснә хурһнд хот өгәд, түүг асрсн цагт, Аав бас теднд нөкд болна.

Гөрәснә хурһнд нер өглһн деер ик зүткән һарв.

— «Салькн» гиҗ нер өгхмн!—болҗ Петя Сорокин, берк нер олҗ авсндан байрлад, ик өргмҗтәһәр келв.

— Эх, «Салькн!»... Һәәвһә нермби терчнь,—гиҗ Алеко Васильев урлан бирчилһв,—Салькн!.. чи биич салькнч! Эн хурһнд әвртә гидг нер өгх кергтә.

— Әвртә, әвртә... Тегәд юн гиҗ нер өгхмб? — болҗ Петя үүртән һундв.

— Арнзл!

Хи,ха... Петя Сорокин элкән бәрәд, негл бийинь күн түлксн кевтә, дор ормдан көлврәд унҗ одв. —Арнзл!... Хо, хо... Гөрәснә хурһнд ажрһин нер өгхмн болҗана...

Алеко мөрнд дурта төләдән үлү келҗәсән ода ирҗ медв. Петя зөвтә: гөрәснә хурһнд ажрһин нер өгч болшго. Болв энүнд йоста нер өгх кергтә.

— Ажрһ, ажрһ... Тегәд, арнзлас хурдн юмн орчлң деер бәәхий?—гиҗ Алеко үүрән дәврв.

Петя унсн ормасн босад, хувцан саҗн бәәҗ келв.

— Бәәнә!

— Юмби?

—Машин!

— Машин әмн уга. Әмтә тоотас?

— Машин әмн уга? — Петя дегд адһхларн, шүлсндән цахад авв.—Машин әмн уга гинчи?.. Тииклә тер яһад гүүһәд йовна.

— Тадн хоюрн чигн зөвтә бишт,—гиж хажуһаснь Тарас Рудько орлцв.—Орчлң деер самолет хурдн, «Ту-104» гиж нерәдхмн.

— Кемр хурдн юмна нер өгхәр бәәхлә, ракетәс хурднь уга,— болж Лембит адһж келв.

— А метеор?—Бовлданд хамгин чик хәрү олсн болж медгдв.

— Метеор гисчн юмби? — болж Алеко сурв.

Бовлдан нүдән дару-дарунь чирмхәс талдан Алекон сурврт хәрү олж чадсн уга. Зүтклдж-зүтклдж, аш сүүлднь, «Одн» гиж нерәдх болж зөвшәрцхәв.

«Одн» ода өсәд, нәрхн көлнь батрад, цаһан турунь борлад, тошисн гилгр ноосынь шарлад ирв. Көвүдин кеерәс таслад авч ирсн ноһаг икәр таасж иднә. Өгсн ааһта усиг уучкад, йоралынь шүрүн келәрн долана.

Нег дәкж Аав гөрәснә хурһн тал кесгтән генәртәһәр хәләжәһәд, көвүдт келв:

— Көвүд, нег тууж келж өгнәв. Соңсхт?

— Соңсна.

— Келтн.

— Кезәнә нег хан, уудьвран һарһхин кергт, нарта орчлңд бәәх хамгин сәәхн дуулдг шову бәрж авч иртн, —гиж сөөвңгүдтән закна. Теднь делкә эргәд хәәһә йовж, эңсүләд дуулад орксн цагтнь, элвг далн хуурин айс асхрдг, чичрүләд дуулсн цагтнь, чидхин һучн домбрин дун күңкнж һардг, халвһ шову бәрж авч ирнә.

Залата, алтн живрнь сувсн мет, цогцнь цаһан мөңгн, шову үзчкәд, хан теңкән угаһар байрлна.

— Шулуһар эн шовуһан термд суулһтн, эс гиж нисәд йовж одх,—гиж хан зәрлг болв.

Сувсар кеерүләд, алтн-мөңгн хойрар хордаһад терм кеһәд, сәәхн дуулдг халвһ шовуг терүнд суулһна.

Алвтын әмтн тиим сәәхн дуулдг шовуна ду соңсхар, түүг хәләхәр нүүһәд-нөгшәд ирнә.

Хан цаһан өргәннь өмн шатр бәрүләд, түүнд алтн-мөңгн термиг өлгнә. Дотрнь бәәсн шовуг дуулултн гиж закна. Зуг алтн залата сувсн шовун мел ду һархш.

Әмтн нег хонг күләнә, хойр, һурвн... долан хонг күләнә. Халвһ урдк кевтән тагчг болна. Хан ууրлад, цал буурл сахлта өвгд дуудад, сүв-селвг сурна.

— Шовунд, күүнлә әдл, сулдхвр кергтә болдмн. Бәәрнд бәәсн учрар дуулҗ бәәхш, — гиҗ нег цецн өвгн келнә.

— Шовунд, күүнлә әдл, һазр-уснаннь эңкр юмн уга болдмн. Төрскн һазр-уснаснь салһсн төләд, тегәд халвһ дууллго бәәнә, болҗ наадк күңкл өвгнь цәәлһнә.

—Не, тегәд, яһсн сән болх?—гиҗ хан терүнәс сурна.

— Иим соньн өвәрц шовуна дууг агчмин зуур соңссн бийнь хумр хандг зөвтә,—болҗ цецн көгшә келнә.

— Тер ду соңсх саната болхла, шовуг шуд ода, цаг түдл уга термәснь һарһҗ, бәрәнәснь сулдхх кергтә,—гиҗ күңкл өвгн зәрлг болна.

— Альков, сөөвңгүд халвһиг бәрәнәснь сулдхтн, — болҗ хан закна.

Залань алтн, далвань сувсн, цогцнь цаһан мөңгн халвһ термәс сулдҗ һархларн, элвг долан хуурин айста дууһан эңсүләд дуулад, чидхин һучн домбрин дууһан чичрүлҗ җиңнүлнә, сувсн далваһан сәвнә, сәрд нисәд йовад одна.

Тер цагас нааран әмтнә чикнд халвһин соньн өвәрц дун нарта делкән частр болҗ үлдәд, өрүни, асхни маңһарт седклән тәвәд соңссн күүнд соңсгддг учрта юмн, — гиҗ Аав туулян төгсәв.

— Тегәд тер халвһ шовун яһҗ? —болҗ Лембит Ведерман шовунд санань зовҗ сурв.

—Төрскн һазр усан темцәд нисҗ одҗ. —Аав, харадан җивр сахлан иләд, нурһан үүрәд, тег хәләһәд йовҗ одв.

— Йир соньн тууль бәәҗ, —гиҗ Петя Сорокин өврмҗ келв.

— Халвһиг шулуһар тәвснь йир сән болҗ,—гиҗ Лембит келв. Тер шовунд дегд икәр санань зовхларн, нүднднь нүльмсн һарн алдв. Зуг үр көвүдәсн эмәһәд, чама гиҗ араһан зууһад, залу нерән һуташ уган төлә, нүльмсан бәрәд бәәв.

— Мини Аав юңгад тиим тууль келҗ өгсинь медҗәнт?—болҗ Бовлдан, зөвәр уха туңһаснаннь хөөн сурв.

— Медәтә улс тууль келхдән дурта, тегәд келсн болх,—гиҗ Тарас Рудько таав.

— Уга, талдан учртаһар келв.

— Талдан юн учртаһар, Бовлдан? — гиҗ Петя Сорокин соньмсв.

— Маниг эн гөрәснә хурһиг шитмд бичә бәртхә, кеер у — өргн теегт сул тәвтхә гиһәд келҗәнә.

— Бовлдан, терчнь чик медвр, —болҗ Лембит байрлв.

— Не, тегәд гөрәснә хурһан яһий?

— Кеерәгшән көтлҗ һарад, сулдхад тәвҗ оркхмн.

— Тенәд үкҗ одхла яһнач?

— Гөрәснә сүрг олҗ авад тәвхмн.

— Бовлдан, гөрәснә сүрг альдас олхмч?

— Манц һолас ус ирҗ уудг чигн, тиигән ирхләнь гетҗәһәд тәвхмн.

Бичкн көвүдт иҗлдсн гөрәснә хурһнасн сална гидг күчр болҗ медгдв.

«Одиг» кеер һарһад тәвхлә Лаврова Алла нульмс һарв.

— Эх, чи, Бовлдан, зүркн уга бәәҗч, — гиҗ көвүг Алла гемшәв.

— Һанцхн би биш, Лембит, Петя, Тарас бидн цуһарн зөвчләд, төвүвидн, — болҗ Бовлдан бийән харсв.

— Таднд көвүдт, асрхд күчр болсн болхла, манд, күүкдт, өгчкхмн билә. Бидн яһад болв чигн асрад, өскәд авх биләвидн,—гиҗ Алла уульнлн келв. —Терүг кеер чон идчкх...

— Ода чон альд бәәдв?—болҗ Бовлдан күүкиг эвлҗ, седклинь аадрулв.

Аав гөрәснә хурһ сулдхсиг соңсад көвүдт икәр ханлт өргв.

— Мини келсн туулин утх таднд медгдҗ. Тиим өр өвч седкл зүүхлә, кукд минь, йоста гидг залус болҗ өсхт.

Аавин келсн көвүдт йир икәр таасгдв.

Үгмүд: аңмудынь, буурлдаһар, бирчилһв, генәртәһәр, уудьвран, алвтын, сөөвңгүдтән, хуурин, чидхин, зерлг, өргән, нерән һуташ, өр өвч, седкл темцәд, зәрлг.

Нәәрүллһнә зура:

1. Гөрәснә хурһнд нер өглһн.
2. Гөрәснә хурһиг асрҗ-өсклһн.
3. Аавин келсн тууҗ.
4. Гөрәснә хурһиг теегт һарһҗ тәвлһн.

Үлгүр. Буульсн ботхиг әкднь күргҗ хаңһатн.
Бульглсн зүркиг әәҗднь күргҗ төвкнүлтн.

ИЖЛ БОЛН ТЕҢ

Ижл һол нег үзгүр, ТеҢ һол талдан үзгүр урсна. Болв нег һазрт эн хойр һол өөрднә. Сән йовдг күн өрүн Ижлин усар нүүрән уһаж һарад, асхн шидр Теңгин уснас уухмн.

Кезәнә әмтн Ижләс Теңгүр, Теңгәс Ижлүр өргн теегәр йовдг билә. Тиигхд әмтн эн тоормта хаалһин ормд усн хаалһ кехнь, гиж сандг бәәсмн. Тер цагт Ижләс керм Теңгүр одад, Теңгәс Ижлүр одад бәәх бәәсмн,— гиж.

Кесг зун җилд эн ухан әмтнә седкләс һарл уга бәәлә. Хойр зун тәвн җил хооран энд канал экләд малтсмн. Болв күчр болн гихлә эн көдлмшиг хайчкж.

Мана орн-нутгт советск йосн тогтад, олн әмтн һазртан эзн болснас авн төрскн һазран эврәннь дурар оңдарулдг болв. Ижл ТеҢ хойран хоорнд усн хаалһ тосхх седкл күцв.

Алдр ик тосхлт эклгдв. Мана орн-нутгин булң болһнас тосхачнр ирв. Уралас күчтә ик һазр малтдг машид авч ирв. Минскәс ачлһ зөөдг ик-ик машид илгәв.

Хойр җилин эргцд, әмтнә кесг зун җилд санж, ухалж йовсиг эдн кеж дуусв. Болв йир ик көдлмш кегдв. Теңгиг көндлң бооһад, усинь зогсах кергтә болв. Арвн һурвн километрт боодг кеһәд, Цимлянск теңгс тогтагдв. Эн шин теегин теңгсәр мана кермс ода йовна.

Ижл ТеҢ хойран хоорнд ода өргн болн гүн уста канал. мөңгн бүс мет, гилвкәд кевтнә. Энүгәр ямаран болв чигн керм Теңгәс Ижлүр, дәкәд Көк теңгсүр болн мана Төрскнә хотл балһсн—Москва күртл одна.

Волгоградын хагсу теегт өмннь цаһан өвсн шарлжн хойр урһдг бәәсн болхла, ода тәрән болн зер-земшин модд урһжана. Тег өңгән сольж сәәхрв.

Кезәнә Ижл — ТеҢ хоорнд кеж болшго гиж тоолжасн каналыг советск улс тосхв. Эн канал әңкр вождь Владимир Ильич Ленинә нер зүүв.

Үгмүд: Ижл, ТеҢ, Цимлянск теңгс, цаһан өвсн, шарлжн, Көк теңгс.

Нәәрүллһнә зура:

1. Ижл ТеҢ хойран хоорнд усн хаалһ кехәр, кезәнә әмтн санжасн санан.
2. Канал тосхлһн.
3. Цимлянск теңгс.
4. Волгоградын теегин өңгән сольлһн.

ЗАЛУ — ЗӨРМГ ҮРДҮД

Курильск арлмудын негнднь мана советск цергә гарнизон бәәнә. Энд хамдан Зиганшин, Поплавский, Федотов болн Крючковский гидг салдсмуд церглдг бәәж. Моторар йовдг бааржд эдн дөрвн көдлдг билә. Тер бааржин «Т — 36» гиж нерәддг бәәсмн.

Нег дәкж чаңһ салькн көдлв. Теңгст ик-ик дольгад һарв. Баарж дольганд өрггдәд деер һарад, дор орад бәәнә. Деерәс цасн чигн асхад орад бәәнә.

Асхн шидр салькн улм чаңһрв. Генткн салькн хувсхәд, ик гидг дольган бааржиг өргәд шивәд оркв. Хажудк бааржла холвсн төмр уя салькна күчнд тасрад одв. Дольган бааржиг өсргәд сөөһин харңһуһур авад одв.

— Мотормуд көдлгтн,—гиж баахн сержант Зиганшин закв. Зиганшин эдн дундан командир йовсн мөн. Мотормуднь бәәсн чидләрн көдлв. Әрән гиж наадк бааржурн эдн өөрдв. Деес хайад торхар седв, болв шинәс хувсхсн чаңһ сальнд болн ик дольганд баарж шивгдәд, дәкн холдад одв. Харңһуд тер бааржнь дәкж эднд үзгдсн уга.

Догдлсн күчтә далала дөрвн баахн советск көвүд экләд ноолдв. Далан ик дольгад болн күчтә ик салькн, зорһсн, болсн бааржиг 14 — 15 метрт өөдән шивәд, доракшан шивәд заллһ өгхш. Бааржиг хамхлн гиһәд йовна. Әргнд һалвлҗах теңгсәс оңгдан юмн үзгдхиш. Эн дөрвн баатр унтл, кевтл уга далан теңгсәс оңгдан юмн үзгдхш. Эн дөрвн баатр унтл, кевтл уга далан аюлла ноолдв. Радиоһар һазрт бәәсн улслаһан күүндхәр седв. Радионь эвдрж одсн бәәж.

Хойрдгч өдртнь мотормуднь көдлдгән уурв. Һалвлсн салькн. усна урсхул хойр бааржиг эв-зах уга далаһур йовад йовна.

Тер һалвлсн салькнд, ташр деерәснь орҗасн цасн, хур дотр самолетас чигн, кермәс чигн эдниг үзж болшго билә. Болв эдн ардаснь хәәж, харсж авх гисн седклтә йовцхав.

Тер алднд үүрмүднь өдр-сө уга салькн, хур цаснла ноолдн йовж эдниг хәәцхәв. Салькн әрә номһрад, нарн һарад одхла эдн хәәлһән улм чаңһадг билә. Болв эдн олж чадл уга бәәцхәв.

Өдр өңгрәд, баарж салькн урсхул хойрт көөгдәд

улм хөөнь холдад йовна. Хәәсн улс эдниг олҗ чадхш.

Дөрвдгч өдртнь эдн зовад, муурад, геснь өлсәд ирсән оч медв. Селгәдәр унтад амрцхав.

Асхат Зиганшин ямаран хот бәәхинь бүрткҗ хәләнә. Нег өдмг, нег килограмм зарм, зурһан пачк цә, һурвн пачк кофе, хойр суулһ боднцг, нег банк хорһн, хойр банк махна консерв бәәҗ. Нань хот уга.

— Эн хотан әрвлҗ идхмн. Маниг кезә олҗ, харсҗ авхинь яһҗ медхв, — гиҗ старшина Зиганшин келнә.

Цуһар зөвтә болна. Болв кедү әрвләд идв чигн тер хотнь чилнә. Тер бийнь эдн нег-негнәнь үгд багтад, ахлачан соңсад, селгәдәр бааржиннь усинь асхад, хамхрсн эвдрсинь ясад, залу-зөрмг кевәр бийсән бәрцхәв.

Болв өлслһн эдниг түрәһәд ирнә. Салдсмуд эцәд, муурад ирнә. Хотан өдр өңҗәд уудг болв. Әмтәхн усан бас әрвлв.

Зәрмдән салькн номһрхла, эдн заһс аңндг билә; хадасар кесн һахуляр. Заһсн торхш. Нег дәкҗ нег акул үзгдв. Эдн терүг бәрхәр седв, болсн уга.

Хотнь чигн, уснь чигн мел чилв. Бүсән, һосан чанҗ идлг болв. Өдр ирвәс эдн көндрлл уга кевтдг бәәсмн. Бийснь эцәд, үснь урһад, күүнә дүрсн уга болад ирв. Болв тер бийнь нег-негән эдн сергәһәд, дөңнәд, шоглад йовцхадг билә.

Тиим ик күчр цагла эднә хаҗуһар һурвн керм давҗ һарв. Эдн темдгән өгв, болв тедн үзсн уга.

— Толһаһан өргтн, бичә үрүдтн, — гиҗ Зиганшин үүрмүдән сурһв.

— Ода хавр болҗах цагт теңгсәр кермс олар йовх. Теднә негнь маниг үзәд авх, — гиҗ Федотов Иван ахлачиннь келсиг дөңнв.

— Эркчән уга маниг олад авх, — гиҗ Зиганшин дахулҗ келв.

— Һурвн керм йовсн һазрар дөрвдгчнь чигн йовх,— гиҗ Федотов Иван цуһараднь сән седкл орулв.

Удсн уга эднә күләҗәснь күцлдв. Өдрәр, март сарин 7-д эднә бааржи деегүр самолетмуд эргәд нисҗәһәд йовҗ одв. Дарунь хойр вертолет ирәд эдниг суулһҗ авад «Кирсарджҗ» гидг американск ик кермүр авч ирв.

Хамг үзсн әәмшг, зовлң ард үлдв. Далан ик аюлла залу-зөрмг кевәр ноолдад, 49-ч хонгтан эдн дииләд һарв.

Америкәр болн Францар дәврәд эн дөрвн баатр хә-

рж ирв. Цуг нарт делкән әмтн эднәр өврлһ кев. Мана советск әмтн эднә залу-зөрмг йовдлднь бахтж, байрлж эдниг тосв.

Советск правительств эн дөрвиг «Улан Одн» орденәр ачлв.

Мана советск баһчудын чаңһ-чииргиг, өлчриг, ниичдөңчиг Зиганшин Асхат, Поплавский Филипп, Федотов Иван болн Крючковский Анатолий дөрвн сәәнәр үзүлв.

Үгмүд: арлмуд, баарж, хүвсхәд, холван, дала (океан), урсхул, аюл, өлчр, шоглад, залу-зөрмг.

Нәәрүллһнә зура:

1. Альд болсн йовдлын тускар эн келврт келгджәнә?
2. Бааржд кен йовж, нерәдтн?
3. Һалвла,далан уснла яһж тедн ноолдж?
4. Хотан яһж уудг бәәж?
5. Яһж тедн бийсән бәрж?
6. Хотнь чилхлә юуһар хот кеж?
7. Кен тедниг харсж авч.
8. Төрскндән яһж иржә?

Бембән Т.

ЗҮҮДНДӘН

Уухнас үг сурад
Уралан зүткәд һарв,
Хоолан ясад ханяһад
Хургин улст келв:

— Тату-тартг бәәхнь
Тана нүднд үзгдхший?
Ахлачин һарһдг аальнь
Ааль болж медгдхший?

Олна өлг-эдиг
Олвран кевтә эдлнә.
Өөрхн-өөрхн улстан
Өңг чигн таньна.

Садн-элгән тевчәд
Седклинь байсаж теткнә,
«Мөрә» гиһәд теднднән
Мөңг бас өгнә...

Ай, ахлачин альк
Аалинь олж келхв,
Көөхм энүг! — гиһәд
Күгдләд серчкәд, чавас...

Зүүдән санчкад, чичрнә,
Заядар көлсн асхрна
«Ахлач медчкв» гихнь
Алмацж өргнь хавшна.

Кезәңк авъясин үлдл —
(Келхд йир ичкевттә)
Сүүдрәсн әәдг зуһугин
Сүүлинь таслх кергтә!

1. Альд болсн йовдлын тускар эн келврт келгдҗәнә?
2. Кезә хама тер үгән келҗ?
3. Тер үгәсн яһад тер әәҗ?
4. Тиим улсиг ямаран улс гихмб?

Үгмүд: тату-тартг, өлг-эдиг, өңг, «мөрә», хавшна.

ХОЙРДГЧ—ҺУРВДГЧ КЛАССМУДТ

Хуучна хальмг үлгүрмүд

1. Алтн шорад даргддг уга.

2. Ахр деесн уя күрдг уга.

3. Аляд амрлтан уга, һашунд көрлтән уга.

4. Батар уйсн алдрдг уга,

Батын әәҗ уульдг уга.

5. Һалу дахсн керә уснд унҗ.

6. Һал уга һазрас утан һардг уга.

7. Һанцхн модн һалд өр болдго.

8. Һарх күүһәр һал бичә түлүл гидг.

9. Һар һаран таньдг,

Һасн шаавран таньдг.

10. Даладхла әәдг, нерәдхлә хандг.

11. Дала дәәвлхлә, җирмәхә чигн зовдг.

12. Дер деер күн, делтр дор мөрн.

13. Зовх ноха зуурдын терг дахж.

14. Замгин сәәнд зaһсн хурдг,

Заңгин сәәнд күн хурдг.

15. Икәр мед, баһар кел.

16. Инәснәс сурдг, уульсиг сурһдг.

17. Иртн гихлә шаһаж,

Идтн гихлә чимклж.

18. Әрк савасн бишңкән эвддг.

19. Әрвлсн әмнд туста болдг.

20. Му күн хотас ичдг,
Сән күн үгәс ичдг.

21. Наадна үг төрт харш гидг.

22. Нүүнә гисн нутг—үвлзң болдг.

23. Олн дунд үгән шинжлдг,

Онц һазрт—хувцан.

24. Өмн һарсн чикнәс,

Хөөн һарсн өвр гидг·

25. Өгсн сән, өгсиг эс авсн терүнәс үлү сән.

26. Сурһн бәрн — өөнднь,

Сундлн бәрн — гертнь.

27. Сән күүнә нааднд,

Му күүнә әмн һардг.

28. Ус үзлго, һосан бичә тәәль.

29. Холас мөөрмтхә, өөрхнәс мөргмтхә.

30. Хоома күн хойр көдлмштә гидг.

31. Цадхла, цаһан хурһна сүл һашун гидг.

ЭЛСТИН ВАЛЬС

Балакан Алексей

Хун цаһан гермүд тосхсн
Халта баһчудын цогц баахн,
Хальмгин теегт дүңгәлһҗ босхсн
Хотл балһсн—Элст сәәхн.

Элстин вальс, баһчудын вальс
Эргәд биилхд таалта айс.

Эңкр Элст зүркнд өөр,
Элст балһсн—мини зөөр.

Өргн уульнцд, көк паркд,
Өлзәтә җирһлин көрңг буслна.
Өнр баһчудын кишгтә өркд
Өдр ирвәс байр икднә.

Җиңнсн дун, цеңнсн инәдн
Җирһлин айсла негдҗ асхр,
Җил-насни байрта наадн
Җигтә сәәхн биийһәр кеер.

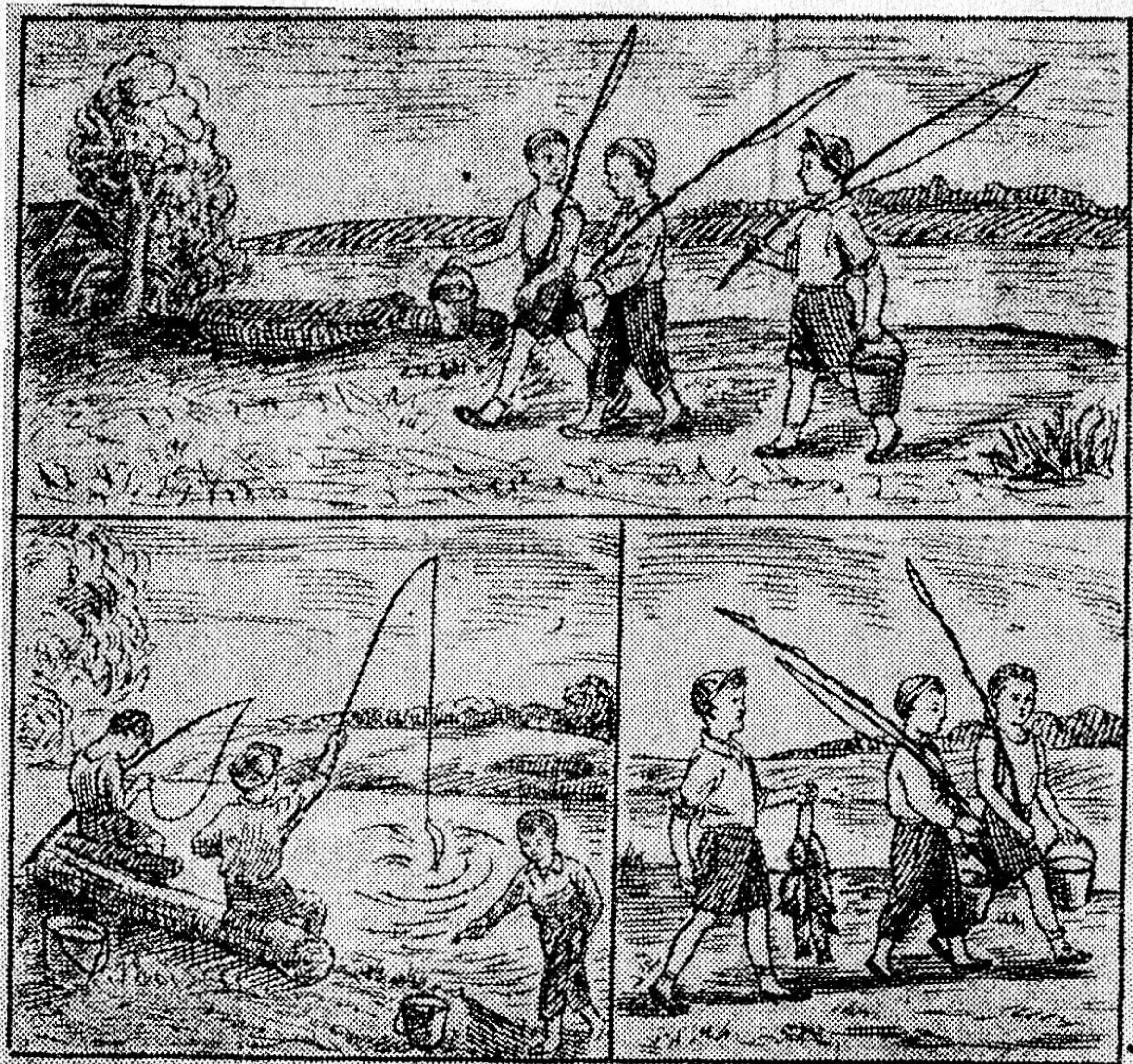
Үгмүд: хун, дүңгәлһҗ, таалта, олзәтә, җиңнсн, цеңнсн, җигтә.

Даалһвр: Элст балһсна тускар күүндвр кех—кен ю медсән келх. Эн шүлгиг (дууг) чееҗәр дасх, айсинь медх.

ЗАҺС АҢНЛҺН

Зургуд хәләҗ күүндлһнд тәвгдх сурврмуд:

1. Көвүд хамаран оч йовна? (нер өгтн)
2. Көвүд ю авч йовна?
3. Җилин ямаран цагв?
4. Заһс хама аңнхар йовцхана?

Нәәрүллһнә зура:

1. Заһс аңнхар йовлһн·
2. Һахуляр заһс аңнлһн. :
3. Заһсан авад хәрлһн.

Эн деер бичгдсн зуран әңг болһнд 3—4 зәңгәр хәрү өгч болхмн. Келвриг оңгданар нерәдҗ чигн болхмн.

Ү л г ү р н ь: «Һахуляр заһс бәрлһн», «Сергмҗтә көдлмш», «Һурвн үр», «Заһсн сәәнәр бәргдв»,

Нәәрүллһнә зура:

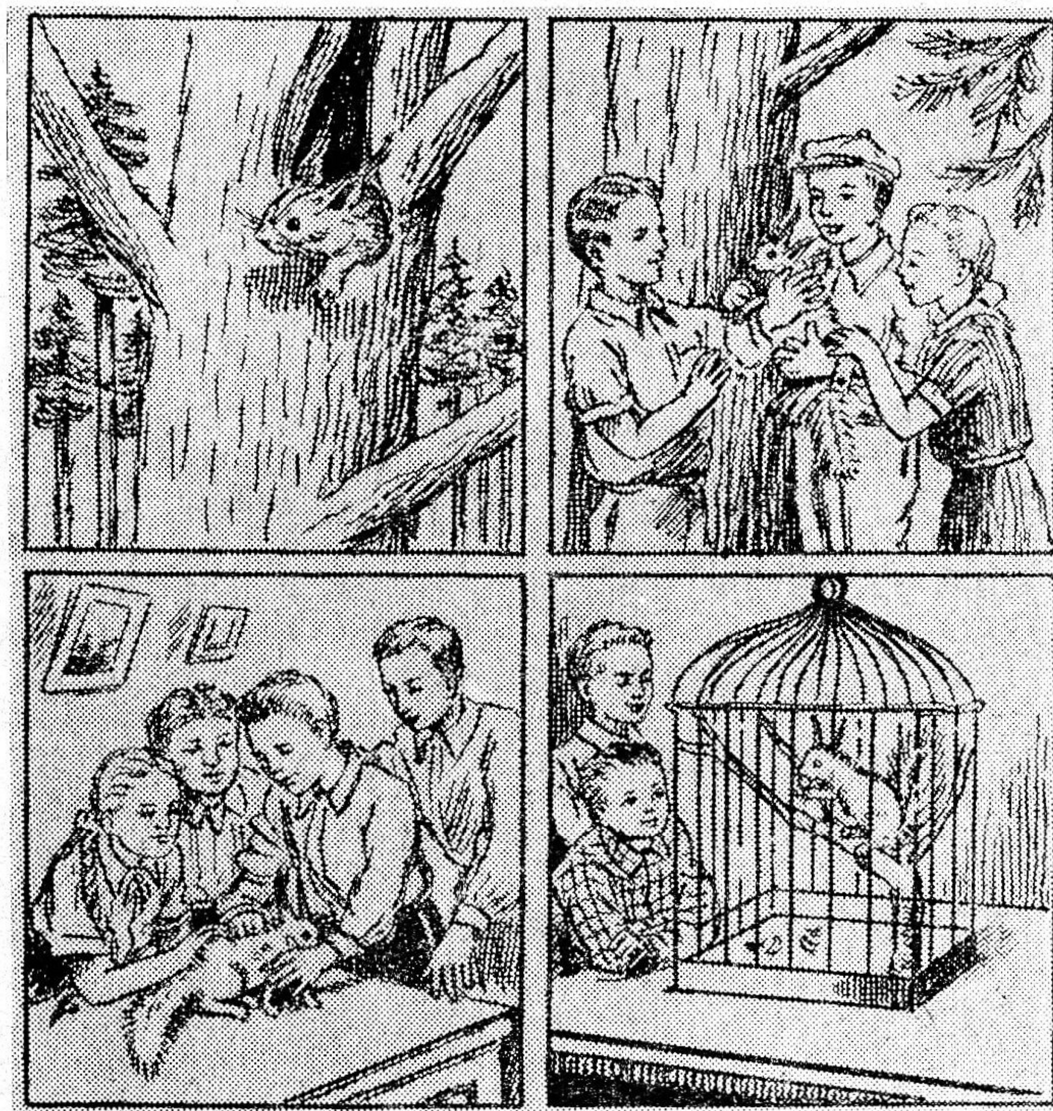
1. Оңһцар һол һатллһн.
2. Теңгрин ки болн зеергн түүлһн.
3. Модна захд амрлһн.
4. Уснд өөмлһн.
5. Герүрн хәрлһн.

Багшнрин дөңгәр сурһульчнр эн деер бичгдсн зуран хүв болһнднь 2—3 зәңгәр хәрү келх (бичх) зөвтә. Тер зәңгснь хорндан залһлдата утхарн негн келвр болх мөн.

ҚЕРМН

Қермн хама бәәҗ? Моднур кен ирҗ? Бичкдүд ирәд ю кеҗ? Қермн хама бәәдг болҗ?

Қермниг кен үзлә? Қермн ямаран аң?

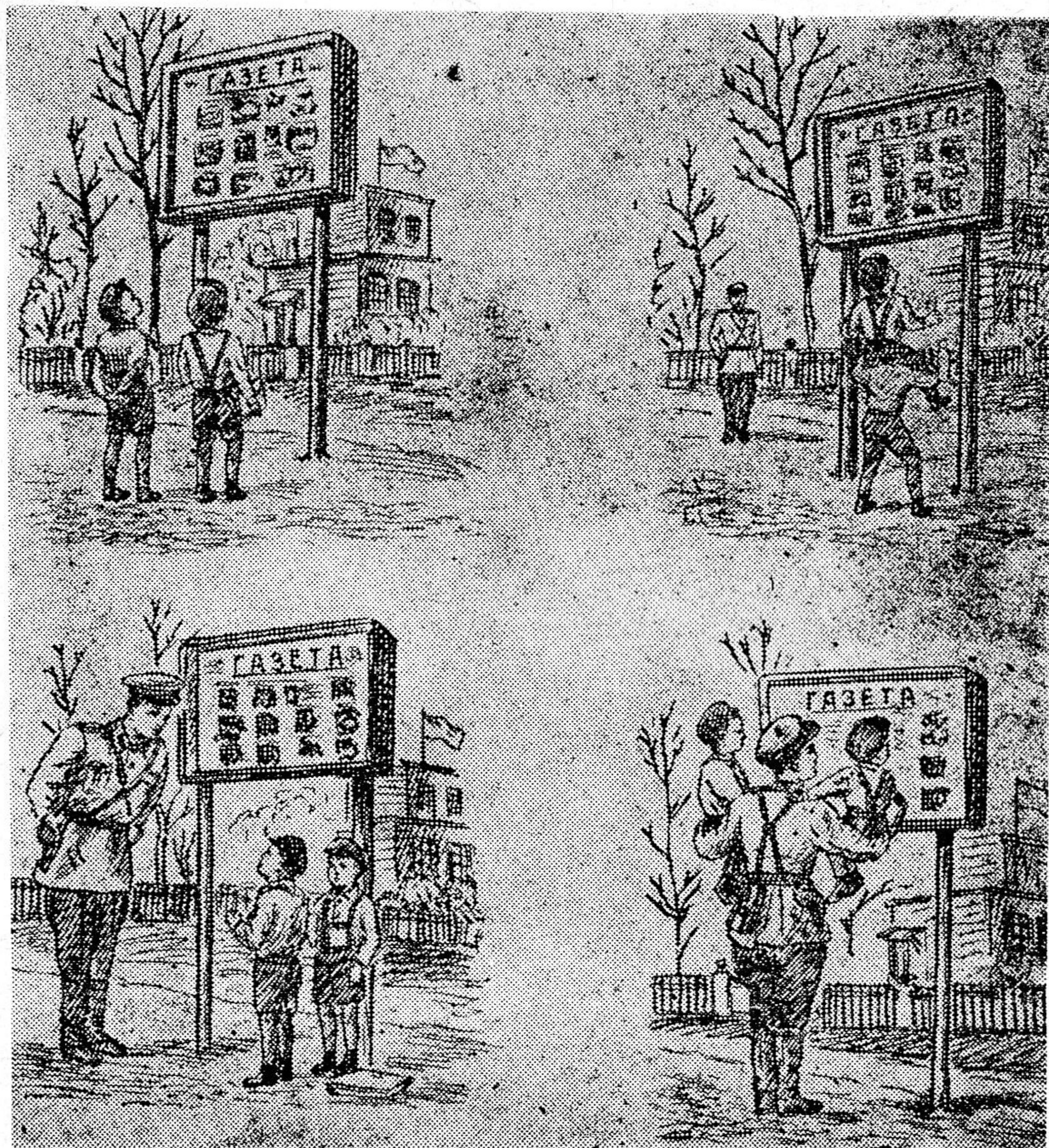
Нәәрүллһнә зура:

1. Кермн модна көңгәлд бәәлһн.
2. Моднур бичкдүд ирәд кермниг бәрҗ авлһн.
3. Кермниг бичкдүд гертән авч ирлһн.
4. Кермн герт бәәдг боллһн.

БААТР АЮКА ХОЙР ГАЗЕТ ЯҺЖ УМШСНА ТУСКАР.

Зургуд хәләҗ күүндлһнд тәвгдх сурврмуд:

1. Көвүд альдас йовҗ?
2. Юуһар тедн соньмсҗ?
3. Газет альд өлгәтә бәәҗ?
4. Теднд яһҗ умшх ухан орҗ?
5. Кен теднд дөң болҗ?

Нәәрүллһнә зура:

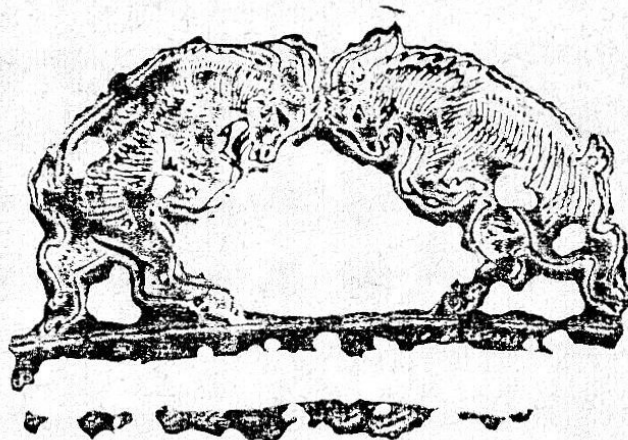
1. Җилин цагин бәәдл.

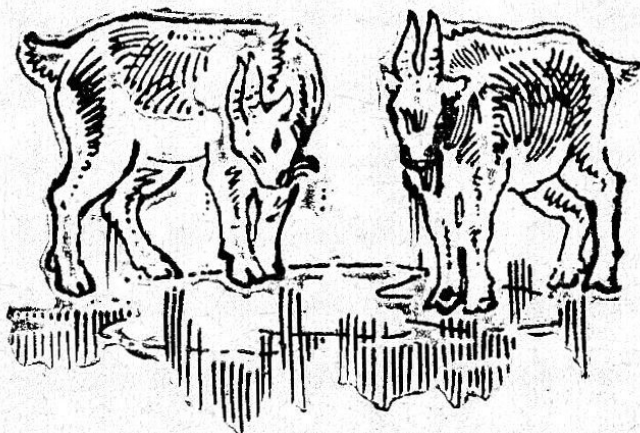
2. **Школас герүрн хәрлһн.**
3. Өлгәтә газетәр соньмслһн.
4. Газет умшх эв оллһн.
5. Милиционерлә күүндлһн.
6. Милиционер дөң боллһн.

Эн зургудар келвр бичсн цагтан олн зүсәр нерәдҗ болхмн: «Газет умшлһн», «Олмһа» көвүд», «Милиционер дөң болв»— гиҗ.

ЯМАД

Үгмүд: ямад, һол, бурм, зөрлцәд, харһлдан, мөрглдән, деер, усн, унлһн, норлһн.

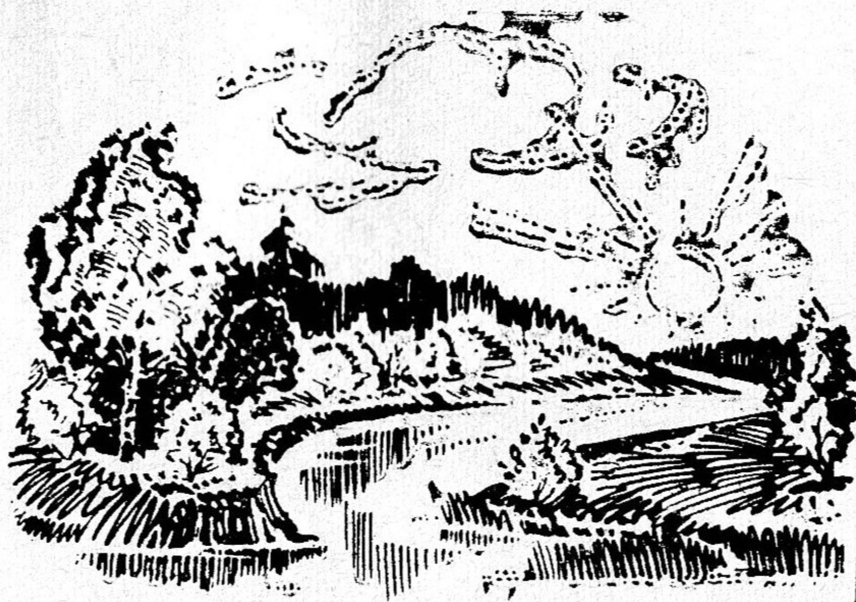

Даалһвр. Эн зургудыг хәләһәд зура кеһәд, ахр келвр бичх.

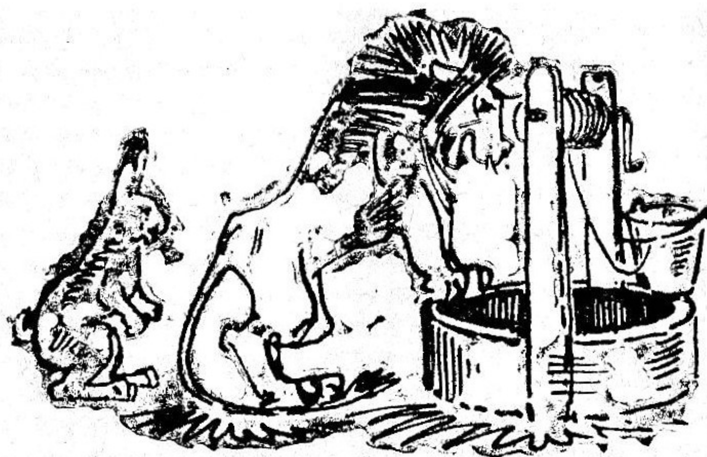
ЗУНА ӨРҮН

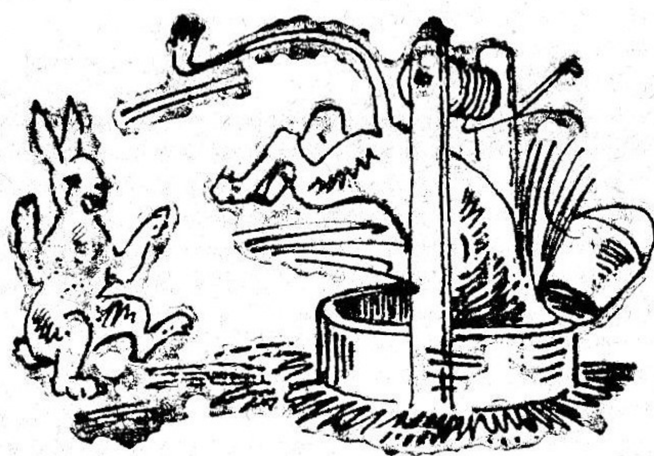
Үгмүд: нарн, өрүн, һол, модн, усн, цегән, номһн.

ТУУЛА АРСЛҢГИГ МЕКЛЛҺН

Үгмүд: көгшн арслң, туула, худг, идхәр, мекллһн, муңхг, йорал, унлһн, тогляд, байрлад.

Нәәрүлҗ бичлһнә зура:

1. Арслң туулаг идхәр седлһн.
2. Туула арслңгиг мекллһн.
3. Арслңгин үкл, туулан байр.

«Шонтлын үр» —гидг нертә ахр келвр зүргуд хәләһәд тогтах. Түрүләд шонтлын тускар күүндвр кех. Иим зураһар келвр бичүлх:

1. Шонтлын үр альд бәәҗ?
2. Терүнә һууҗмл ямаран?
3. Шонтл һууҗмлан юуһар асрна?

Иим үгмүд олзлҗ болх: арһсн, ик амта, арһ уга, җулҗуха, царцаха, батхн, эрвәкә.

II—III КЛАСС

Даалһвр. «Мөндртә хур». Сурһульчнрин бийсинь тоолврар, шинҗллһәр күүндвр кечкәд, иим нертә ахр келвр бичүлх. Зураһинь хамдан кеһәд доскд бичх.

Иим үгмүд олзлҗ болх: үүлн бархлзад, халун өдр, салькн, шуугад, гүүлдәд, немрләд, хаша, сег.

Даалһвр. Һалуна туулан, меклән, бөкүнин, моһан тускар сурһульчнрин шинҗллһәр ахрар бичүлх: «Һалун», «Туула», «Меклә», гиһәд нерәдәд (толһалад).

Даалһвр. Эн дора бәәх зәңгсиг күцәҗ бичүлх.

Хур шуугад... Оһтрһу холд... Һаза цандг... Хурин хөөн аһар... Шовуд байрлҗ...

Эн зәңгсиг нежәд-хошад үг немүләд делгрүлҗ бичүлх:

Мана школ. Сарул классмуд. Спортын зал. Модд урһна. Цецгәс урһна. Телевизор бәәнә. Машин зогсҗана. Цасн орҗана. Салькн көдлҗәнә. Күүкд наачана. Көвүд дегтр умшҗана.

Даалһвр. Сурһульчнрар кеҗәсн көдлмшинь, классинь, школынь, унтдг хораһинь шинҗлүлҗ дигтә-даратаһар бичүлх.

II· классин сурһульчнрт сочинень бичх тем йир олн.

III— классин сурһульчнрт сочинень бичдгиг бас дасхх кергтә. Сочинень бичсн цагт сурһульч бийнь олҗ ухалх зөвтә; зура зурх, ямаран дигтә-даратаһар бичхән ухалх. Болв багшин дөң теднд кезә чигн кергтә, тер дотр, бичлһнд белдвр кеҗәсн цагтнь.

Түрүн 2—3 сочинениг хамдан (олар), багшин һардврар зура бичх кергтә. Хөөнь сурһульчнр дасад ирсн цагт бийсәрнь зура зурулад, терүгинь хәләҗ, чиклҗ өгәд бичүлхмн.

Ямаран чигн сочинень бичүлхин өмн сурһульчнрар терүгән яһҗ, ямаран дигтә-даратаһар бичхәр бәәхинь келүләд медчкәд бичүлхмн.

III классин сурһульчнрт сочинень бичх тем йир олн. Түрүләд сурһульчнрт өөрхн, теднә меддг йовдлмудын тускар бичүлхмн. Үлгүрнь: зуна, намрин, үвлин, хаврин бәәдлин тускар, ямаран наад наадснаннь тускар, йиртмҗин болн олна йовдлмуд яһҗ шинҗлснәнь тус-

кар бичүлҗ болхмн. Дәкәд тууҗар, географар дасҗах юмсинь дахулад, үзсн кинонньб умшсн дегтриннь болн кесн көдлмшиннь тускар бичүлхлә бас ик соньн болх мөн.

III классин сурһульчнрт, үлгүрнь, иим толһата, уттха сочинень бичүлҗ болхмн.

I. Йиртмҗин бәәдлин болн бичкдүдин наадна тускар.

1. Зуна халун. 2. Мөндртә хур. 3. Уснд өөмлһн. 4. Намр. 5. Үвлин өрүн. 6. Шуурһн. 7. Хаврин өдр 8. Цасар наадлһн.

II. Бичкдүдин кесн көдлмшинь тускар.

1. Сән урһц. 2. Өвснә хадлһн. 3. Школын сад. 4. Шовуна фермд. 5. Колхоздан дөң болвдн. 6. Мод тәрлһн. 7 Гертән дөң боллһн. 8 Хурһд асрлһн. 9 Темснә эк тәрҗ урһалһн. 10. Чиндһ өсклһн. 11. Эрдни-шишә тәрҗ урһалһн. Заһс бәрлһн.

III. Тууҗар, географар болн природоведенәр дасҗах юмсудла залһлдата темс.

1. Октябрин сән өдр. 2. Кезәнә бичкдүд яһҗ бәәсмб? 3. Бичкдүдин өдгә цагин бәәдл. 4. Төрскнә Алдр дән. 5. Майин 1 шин. 6. Теегт мод тәрлһн. 7. Советск улс көдәг оңдаруллһн. 8. Уулын урһмл. 9. Хур альдас ордв? 10. Усна хүврлт. 11. Мана селәнә өслт. 12. Мана һазрин аңгуд.

Сурһульчнр бийснь бас ухалад, умшсн дегтриннь тускар, үзсн, шинҗлснәнь тускар бичҗ чадх зөвтә. Эрсин газетд ахр тодлвр, үүртән мендин бичг болн зар бас бичҗ чаддг болх зөвтә.

Сочинениг класстнь болн гертнь чигн бичүлхмн. Болв, хама бичдг болв чигн, белдврин көдлмшинь болн шүүҗ хәләлһинь багш һардх зөвтә.

ҺАРГ

ГУЧА УБУШАЕВИЧ БЕМБЕЕВ

Сборник сочинений и изложений для 1—3 классов.
На калмыцком языке.

Редактор Д. П. П е д е р о в.
Худ. редактор И. Г. К о в а л е в.
Тех. редактор Ц. З. К е н д ы ш е в.
Корректоры: М. О. Ш у р г у ч и н о в а и
Б. Г. М а н д ж и е в а.

Объем учетно-издательских листов 6 печ. л.
Заказ № 3461. Цена 10 коп. Сдано в набор 20-V-69 г.
Подписано к печати 8-X-1969 г.

Республиканская типография при Совете Министров Калмыцкой АССР, ул. Ленина, 245.

10 коп.